

РОЗДІЛ 5. ВІД РАДЯНСЬКОЇ ДО НЕЗАЛЕЖНОЇ: УКРАЇНА XX–XXI СТОЛІТЬ

Серед етапів української минувшини, зображених у білоруських навчальних виданнях з історії, є й радянський період (який, як і у випадку з Російською імперією, для більшості і білоруських, і українських земель має спільний часовий проміжок перебування в одній державі, хоч і в статусах окремих радянських республік) та, врешті, перші пострадянські десятиліття, протягом яких відбулося становлення України як самостійної та незалежної держави.

Так, у підручнику з історії Білорусі для білоруських дев'ятикласників авторства Сергія Панова, Володимира Сидарцова та Віталія Фоміна подією, яка своєрідно розпочала «коротке XX століття» для Білорусі та України (як загалом для західної частини СРСР міжвоєнного зразка), після Жовтневого перевороту (чи то пак «революції»), стала польсько-радянська війна 1920 р. із подальшим підписанням за її результатами Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р. У той час, як, наприклад, в українській історіографії початковий етап військової кампанії 1920 р. пов'язували зі спробами Симона Петлюри за допомогою союзу з Польщею звільнити від більшовицького війська окуповані ним терени УНР, у згаданому виданні її оцінки (як, врешті, і пізніших процесів, які розвивалися у СРСР) відрізнялися. Автори книжки, практично не зазначаючи у цій ситуації про український контекст, натомість писали про «польську інтервенцію», підготовану Юзефом Пілсудським, проти якого готували та проводили рішучу боротьбу

більшовики⁴⁷¹. За такої конфігурації останні постали на сторінках видання ледь не як захисники простору Білорусі та України від планів польської державної верхівки відновити територію своєї держави у кордонах Речі Посполитої станом на 1772 р., «не звертаючи увагу на національні та релігійні проблеми» місцевого населення⁴⁷². Тому «польський наступ» у військовій кампанії 1920 р. зображено переважно в негативній конотації, а більшовицький контрнаступ – навпаки тріумфально (ледь як не «визвольний»), який, втім, завершився неподалік Варшави, оскільки червоноармійці «зазнали в результаті великих втрат, їм не вистачало боеприпасів», в той час як «Польща отримала значну допомогу з боку країн, які брали участь у військовій інтервенції проти Радянської Росії»⁴⁷³ (щоправда, не уточнювалося, які саме) та зуміла організувати вже свій контрнаступ, нанісши радянській стороні, яка була змушена відступити не тільки з території Польщі, але й Західної Білорусі та Західної України, поразку. Як результат, «політичний розрахунок радянського керівництва на поширення ідеї світової пролетарської революції та її підтримку польським робітничим класом не справдився»⁴⁷⁴.

Проте для самої Білорусі, як стверджував С. Панов із колегами, контекст польсько-радянської війни виявився успішним, адже «звільнення від польських військ Мінська» більшовицьким військом врешті дало змогу прийняти тут 31 липня 1920 р. Декларацію про проголошення незалежності Соціалістичної Радянської Республіки Білорусь – вдруге після її створення

⁴⁷¹ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак ХХІ ст.: вучэб. дапам. для 9-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. мовай навучання. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2019. С. 25–26.

⁴⁷² Там само. С. 25.

⁴⁷³ Там само. С. 26.

⁴⁷⁴ Там само.

1 січня 1919 р. та об'єднання 27 лютого 1919 р. із радянською Литвою. Водночас і для Білорусі, і для України визначальним став й офіційний підсумок цієї військової кампанії, втілений у форматі Ризького мирного договору 1921 р. між Радянськими Росією та Україною, з одного боку (білоруської делегації окремо на попередні перемовини не допустили, а відстоювання білоруських інтересів у Ризі делегували російським репрезентантам), та Польщею – з іншого. Відповідно до документа, як зазначено у підручнику, «до Польщі відходили величезні території Західної України та Білорусі східніше так званої “лінії Керзона” – умовної назви лінії розмежування білоруських і польських та українських і польських земель, запропонованої міністром зовнішніх справ Великобританії лордом Керзоном ... як лінія перемир'я на Паризькій мирній конференції у січні 1919 р. за висновками Першої світової війни»⁴⁷⁵. У підсумку і білоруський, і український народи «виявилися поділеними кордонами різних держав»⁴⁷⁶ (щоправда, про відхід, за результатами Великої війни, частини українських земель до Чехословаччини та Румунії у виданні не згадано).

Водночас більшість українських та білоруських теренів, уже як радянські республіки, поруч із РСФРР та ЗСФРР (у складі Азербайджану, Вірменії та Грузії) постали у книжці як співтворці СРСР. Автори підручника відзначали, що у процесі пошуку і напрацювання конкретних форм об'єднання радянських республік в одну державу Йосиф Сталін виступав з ідеєю «автономізації», відповідно до якої усі складові частини майбутнього утворення мали оголосити себе частинами РСФРР та увійти у її склад на правах національно-культурної автономії. Однак у результаті взяла гору пропозиція Володимира Леніна щодо створення СРСР як федерації, у межах якої декілька держав підпорядковувалася би єдиному центру, зберігаючи самостійність у вирішенні

⁴⁷⁵ Там само. С. 28.

⁴⁷⁶ Там само. С. 29.

окремих питань внутрішньої політики – з єдиною конституцією, органами влади, громадянством, грошовою одиницею. У підсумку, за визначенням С. Панова та його співавторів, СРСР постав як «єдина держава, у якій добровільно на вільній та рівноправній основі об'єдналися всі радянські республіки ... зі збереженням за кожною з них права вільного виходу зі Союзу»⁴⁷⁷. З огляду на такі постулати, як відзначено у виданні, 30 грудня 1922 р. відповідні делегації (зокрема й з України) зібралися на I Всесоюзний з'їзд Рад у Москві, під час якого підписали Декларацію і Договір про утворення СРСР та обрали верховний законодавчий орган СРСР – Центральний Виконавчий Комітет СРСР⁴⁷⁸.

Надалі історію підрадянських теренів зображено радше в позитивному, аніж нейтральному чи негативному ключі. Так, як відзначали автори, тут одразу зі становленням радянської влади (навіть ще до створення СРСР) проводилася націоналізація промисловості – передача підприємств із приватної у державну власність, вводився 8-годинний робочий день (що було однією із дотеперішних вимог робітничого прошарку населення), «втілювався в життя Декрет про землю, згідно з яким ліквідовувалися поміщицькі землеволодіння та відбувалося передання колишньої поміщицької землі у розпорядження Рад селянських депутатів як органів державної влади» (на виконання «дореволюційних» вимог селянства) і навіть, мовляв, створювалися умови для «вирішення національного питання» з оголошенням «рівності усіх народів та права кожного з них на самовизначення та створення самостійної держави»⁴⁷⁹.

Врешті, навіть попри тяготи «воєнного комунізму», за якого було введено продрозкладку – «систему підготовки сільськогосподарської продукції, згідно із яким селяни були зобов'язані

⁴⁷⁷ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак ХХІ ст. С. 39–40.

⁴⁷⁸ Там само. С. 40.

⁴⁷⁹ Там само. С. 10.

здавати державі всі надлишки продукції, в першу чергу збіжжя, для забезпечення Червоної армії та населення міст», як і «згортання товарно-грошових відносин, заборону приватної торгівлі ... запровадження карткової системи для забезпечення населення товарами і сільськогосподарською продукцією», саме в цей час, за визначенням авторів, було закладено підвалини для «забезпечення умов для переходу від традиційного (аграрно-ремісничого) до індустріального суспільства»⁴⁸⁰.

Першим кроком на цьому шляху, як відзначено у книжці, став ініційований більшовицьким керівництвом із В. Леніним як очільником перехід у березні 1921 р. до нової економічної політики (зокрема і в Радянській Україні). Ключовим моментом у її реалізації стала заміна продрозкладки натуральним продподатком, який «оголошували заздалегідь, напередодні посівної, він був менший за продрозкладку, селянам була дозволена свобода торгівлі, яка раніше була неможливою в умовах війни», і, найголовніше, що після його сплати селяни отримували змогу залишати надлишок продукції для себе, щоб приватно продавати її на ринку, як і здавати чи брати земельні ділянки в оренду та використовувати найману працю у сільському господарстві⁴⁸¹. Водночас у містах відновлювали зруйновані війнами та будували нові підприємства, до фінансування чого дозволяли залучати іноземний капітал. У підсумку, як писали співавтори підручника, «неп дозволив у короткий термін відновити зруйноване війною господарство ... причинами цього були врахування економічного потенціалу товарно-грошових відносин і матеріальна зацікавленість працівників у результатах своєї праці»⁴⁸².

Але через те, що «основна частина населення – робітники і селяни, які становили опору радянської влади – залишалася

⁴⁸⁰ Там само. С. 10–11.

⁴⁸¹ Там само. С. 30–32.

⁴⁸² Там само. С. 33.

незадоволеною результатами непу», оскільки «це призвело до збагачення кількох непманів [як називали тодішніх підприємців – П. А.]», а тому в другій половині 1920-х років більшовики її згорнули, натомість оголосивши 1925 р. про початок індустріалізації – «процесу створення великого машинного виробництва в усіх галузях народного господарства, і перш за все в промисловості», яка «повинна була забезпечити подолання економічного відставання від європейських держав, зростання кількості робітничого прошарку (в оригіналі – “класа”) та зміцнення радянської влади»⁴⁸³. Врешті, із 1928 р. її втілення розпочалося зі стартом у радянських республіках (серед них – і в Українській) першої «п'ятирічки» (п'ятирічного плану розвитку народного господарства), а з нею – й практики планової економіки⁴⁸⁴.

Водночас С. Панов із колегами звернули увагу й на початок у цей же час втілення політики колективізації сільського господарства, у межах якої планувалося об'єднати індивідуальні сільські господарства в колективні (колгоспи). Таку політику, як відзначали автори підручника, більшовики пояснювали «необхідністю забезпечення міста сільськогосподарською сировиною та продуктами в умовах індустріалізації», що, мовляв, не могли виконати дрібні одноосібні сільські господарства, а лише великі, оснащені машинною технікою⁴⁸⁵. Заради справедливості варто відзначити, що у книжці вказували й на недоліки такої економічної політики у селах: праця колгоспних селян оплачувалася не грошми, а продуктами наприкінці року відповідно до кількості відпрацьованих днів – трудоднів; зі середини 1930-х років почали притягувати тих колгоспників, які не виконували встановлених мінімумів; хоч у 1932 р. у СРСР централізовано ввели паспортну систему, колгоспні

⁴⁸³ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак ХХІ ст. С. 33–34.

⁴⁸⁴ Там само. С. 34.

⁴⁸⁵ Там само. С. 37.

селяни паспортів не отримали; тих, хто не бажав записуватися у колгосп, могли віднести до категорії «кулаків», щодо яких у суспільстві створили образ ворогів народу, а їх самих у ході «розкулачування» насильно позбавляли майна і засилали до Сибіру або у північні райони СРСР⁴⁸⁶. Однак ні про Голодомор в Україні, ні принаймні про факти масового голоду в українських селах (як, зрештою, і в інших радянських республіках, зокрема Білорусі) у цей час у книжці не згадано ні слова.

Розглядаючи ж особливості суспільно-політичного життя 1920–1930-х років на підрадянських теренах, автори відзначали, що для цього періоду було характерним: припинення діяльності опозиційних до більшовиків політичних партій; перетворення більшовицької КППС на фактичного виконавця функцій органів державної влади, які почали здійснювати повний контроль над усіма сферами суспільного життя; формування резерву для КППС за допомогою Комсомолу; безальтернативний порядок виборів до органів влади, за якого на відповідну посаду претендувала одна кандидатура, зазвичай узгоджена з місцевим партійним керівництвом – переважно з числа членів КППС або безпартійних, які відверто підтримували політику цієї партії; панування всезагальної державної марксистсько-ленінської ідеології на тлі масштабної антирелігійної пропаганди⁴⁸⁷.

Водночас у підручнику вказували й на факт поступового формування в СРСР, зокрема в Радянській Україні, режиму особистої влади Й. Сталіна та культу його особи, що супроводжувалося політичними репресіями проти «противників політичного курсу Комуністичної партії», а відтак «зросла роль органів внутрішніх справ, на які покладалося завдання викривати так званих “ворогів народу”» із подальшим якщо не розстрілом

⁴⁸⁶ Там само. С. 37–38.

⁴⁸⁷ Там само. С. 41–42.

останніх, то засланням⁴⁸⁸. Зрештою, як підсумовували в цьому контексті співавтори підручника, «суспільно-політичне життя характеризувалося, з одного боку, вірою населення в краще майбутнє Радянського Союзу, а з іншого – викривленнями принципів справедливості та законності в умовах закріплення культу особи та здійснення політичних репресій»⁴⁸⁹.

Попри це, перебування територій Західної Білорусі та Західної України у складі міжвоєнної Польщі зображено драматичніше: як виключно у ролі «східних кресів», тобто «східних окраїн Польщі», які були «аграрним придатком промислових районів Польщі, ринком збуту та джерелом дешевої сировини та робочої сили»⁴⁹⁰. За твердженням співавторів видання, тут більшість населення займалася сільським господарством, причому поміщики, які становили менш ніж 1 % усієї кількості мешканців, володіли понад половиною всіх земель, тим паче в умовах реалізації тут польською владою політики осадництва – поселення на «східних кресах» колоністів, насамперед із числа відставних польських військових, які безкоштовно або за незначну оплату отримували земельні ділянки за кошт державних, селянських та частково поміщицьких земель чи тих, що раніше не використовувалися. Як відзначено у книжці, брак землі серед тамтешніх селян спонукав їх до еміграції до Західної Європи, США, Канади, країн Латинської Америки⁴⁹¹.

Ще одним чинником, який призводив до виїзду за кордон, на думку С. Панова та його колег, стало встановлення «після державного перевороту 1926 р. у Польщі ... режиму особистої влади Юзефа Пілсудського, який спирався на військову силу», що проявлялося у переслідуванні «польською таємною

⁴⁸⁸ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак ХХІ ст. С. 43–44.

⁴⁸⁹ Там само. С. 44.

⁴⁹⁰ Там само. С. 52–53.

⁴⁹¹ Там само. С. 53.

поліцією, судами та в'язницями» представників національно-визвольного руху, зокрема у Західній Україні. Своєрідним символом цього явища в підручнику вважали відкритий у 1934 р. «за розпорядженням Пілсудського ... концентраційний табір у Березі Картузькій ... у якому до 1939 р. [початку Другої світової війни – П. А.] утримувалися обвинувачені в “антидержавній діяльності” противники влади»⁴⁹².

Зрештою, тоді як, за твердженням авторів книжки, у підрадянській частині України (та й Білорусі) упродовж 1920-х років більшовики реалізовували політику «коренізації» у сфері освіти та культури («українізації» та «білорусизації» у відповідних радянських республіках) із метою «виховання нової радянської людини та формування національної самосвідомості населення» (що, однак, у 1930-х роках завершилося масовими репресіями проти національної інтелігенції)⁴⁹³, в умовах міжвоєнної Польщі одразу з початку 1920-х років влада розпочала проводити курс на полонізацію. Остання кінцево, шляхом поширення польської мови та культури за одночасного обмеження використання в публічному просторі інших національних мов, мала би посприяти асиміляції українців та білорусів, що викликало очевидний опір проти «польського гніту» серед населення Західної України та Західної Білорусі. Щоправда, у книжці автори звертали увагу лише на діяльність комуністичного підпілля в регіоні⁴⁹⁴.

Зауважимо, що такий же опис суспільно-політичних реалій західноукраїнських земель як складової частини міжвоєнної Польщі є й на сторінках підручника з білоруської історії 2021 р. О. Касовіча, А. Солов'янова та інших співавторів, який можна звести до декількох тверджень: опір польської адміністрації на широку мережу поліцейських дільниць; намагання

⁴⁹² Там само. С. 52.

⁴⁹³ Там само. С. 45–50.

⁴⁹⁴ Там само. С. 53–54.

влади якнайшвидше нівелювати етнокультурну своєрідність місцевого населення шляхом «політики примусової колонізації та асиміляції»; окреслення західнобілоруських та західноукраїнських теренів як «східних кресів»; встановлення після 1926 р. у Польщі авторитарного режиму «санації», який очолив Ю. Пілсудський, що фактично був «військовою диктатурою з деякими рисами демократичного ладу – зі збереженням парламенту, багатопартійності, легальної опозиції ... за одночасної практики поліцейського терору», апофеозом якого стало відкриття 1934 р. «концентраційного табору у Березі-Картузкій ... у якому утримувалися у звинуваченні за “антидержавну діяльність” противники режиму: комуністи, діячі єврейського, українського, білоруського національного рухів»⁴⁹⁵.

Тим часом, повертаючись до підручника С. Панова та спів-авторів, відзначимо, що у розділі, присвяченому Другій світовій війні, констатовано, що «в умовах зростання загрози війни з боку Німеччини радянське керівництво проводило політику колективної безпеки і проявляло готовність співпрацювати з Великобританією та Францією»⁴⁹⁶. Однак, мовляв, саме через те, що останні вирішили дотримуватися щодо нацистської влади Німеччини політики «примирення» з агресором, радянській стороні не залишалося нічого іншого, як піти на підписання з Німеччиною 23 серпня 1939 р. Договору про не-напад (Пакту Ріббентропа–Молотова), який «дозволив Радянському Союзу отримати гарантії безпеки і виграти хоч і короткий, але такий необхідний для підготовки збройних сил для війни час»⁴⁹⁷. Щоправда, заради справедливості, варто зазначити, що у виданні вказано й на інші, цілком прагматичні,

⁴⁹⁵ Касовіч А., Барабаш Н., Корзюк А. і інші. Гісторыя Беларусі, XIX – пачатак ХХІ ст. С. 119–121.

⁴⁹⁶ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак ХХІ ст. С. 61.

⁴⁹⁷ Там само.

цілі радянської сторони, якими вона керувалася під час підписання документа: він був доповнений секретним протоколом, відповідно до якого «територія Польщі і низки інших країн поділялася на сфери впливу СРСР та Німеччини», а Західна Білорусь та Західна Україна належали власне до радянської «сфери інтересів»⁴⁹⁸.

Однак єдиним агресором та ініціатором нападу на Польщу на сторінках підручника постає лише Німеччина, яка розпочала свій наступ 1 вересня 1939 р. Червона армія ж прийняла рішення перейти 17 вересня 1939 р. радянсько-польський кордон винятково «в умовах наступу німецьких військ по території Польщі», і начебто таке рішення радянське суспільство «зустріло з одобренням», а «основна частина населення – селяни, робітники, ремісники, інтелігенція» західнобілоруських та західноукраїнських земель зустрічала червоноармійців «як визволителів, часто з квітами в руках та хлібом-сіллю», оскільки «пов’язували з їх приходом сподівання на припинення війни і повернення додому призваних до польського війська [на початку війни – П. А.] земляків»⁴⁹⁹.

Врешті, з укладенням 28 вересня 1939 р. між СРСР та Німеччиною Договору про дружбу та кордони було затверджено нову міждержавну межу, відповідно до якої і Західна Білорусь, і Західна Україна опинилися по радянський бік, а після проведення на відповідних теренах Народних Зборів стали повноцінними частинами СРСР із відповідними нововведеними заборонами на діяльність інших, окрім КПРС, політичних партій, примусовою конфіскацією поміщицьких земель, націоналізацією банків та великої промисловості, початком колективізації у селах⁵⁰⁰. На думку С. Панова та його співавторів, події осені 1939 р. були і для білорусів, і для

⁴⁹⁸ Там само.

⁴⁹⁹ Там само. С. 62.

⁵⁰⁰ Там само. С. 63–64.

українців значимими, оскільки вони «стали черговим етапом в процесів оформлення ... національної державності» та можливістю для «возз'єднання» досі розділених радянсько-польським кордоном народів⁵⁰¹.

А ось 22 червня 1941 р., коли «гітлерівські війська віроломно увірвалася в межі Радянського Союзу», за твердженням авторів підручника, розпочалася Велика Вітчизняна війна як складова Другої світової війни. Як відзначали у книжці, головною метою нацистської Німеччини у військовій кампанії проти СРСР було «поширення життєвого простору для німецької нації за рахунок долучення східних територій, знищення радянського державного та суспільного ладу, онімечування населення та фізичне винищення значної його частини»⁵⁰².

Українські території, поруч із білоруськими, литовськими, латвійськими, естонськими та російськими постали одними з перших жертв реалізації нацистського плану «Барбаросса», згідно з яким німецький очільник «Гітлер ставив стратегічне завдання розгромити Радянський Союз у “блискавичній війні” – швидкоплинній військовій кампанії»⁵⁰³. У результаті, як підсумовували у книжці щодо першого етапу німецько-радянської війни: «Завдяки детальній інформації, зібраній ... за допомогою розвідки, ворог завдавав точних ударів по військовій техніці та аеродромах, які були зосереджені в прикордонній смузі на випадок майбутньої наступальної війни. Червона армія зазнала величезних втрат, було порушено зв'язок між радянськими військовими частинами, загинуло мирне населення»⁵⁰⁴. Попри це, «через міцний спротив військ Червоної армії» у підсумку досягнути швидкої перемоги зі захопленням

⁵⁰¹ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак ХХІ ст. С. 64.

⁵⁰² Там само. С. 65.

⁵⁰³ Там само.

⁵⁰⁴ Там само. С. 66.

радянської столиці Москви влітку–восени 1941 р. Вермахту таки не вдалося, і війна перейшла в затяжну фазу⁵⁰⁵.

Характеризуючи нацистський режим, встановлений на окупованих територіях (здебільшого в Білорусі, але й релевантним є підхід і до більшості українських теренів), автори підручника наголошували, що тут «німецькі загарбники вводили “новий порядок” – систему військово-поліцейських, політичних, ідеологічних, економічних заходів, спрямованих на встановлення і підтримку окупаційного режиму. Ідейною основою такого порядку стала людиноненависницька “расова теорія” нацистів, згідно із якою стверджувалася перевага арійської раси над всіма іншими, необхідність поширення “життєвого простору” для німців і їх “права” на світове панування»⁵⁰⁶.

На практиці, згідно з твердженням С. Панова та колег, це проявлялося у тому, що «окупанти грабували і спалювали міста і села ... До Німеччини вивозили промислове обладнання, сировину, ліс і худобу, культурно-історичні цінності ... Уцілілі підприємства були передані німецьким фабрикантам і заводчикам, а земля – колоністам, колишнім поміщикам ... Всі робітники і службовці повинні були з’явитися на робочі місця ... Людей змушували працювати по 12–14 годин на добу. Тих, хто відмовлявся, ув’язнювали в концтабори, а ініціаторів протестів розстрілювали. Селян обкладали надмірними податками і поборами, стягнення яких супроводжувалося покараннями»⁵⁰⁷.

Одним із ключових явищ, яке розглядають у підручнику в контексті нацистської окупації, є політика геноциду населення СРСР, «скерована на повне чи часткове знищення груп населення за расовою, національною, етнічною, політичною та релігійною ознаками»⁵⁰⁸. На цьому тлі у книжці вказано на поширену

⁵⁰⁵ Там само. С. 69–70.

⁵⁰⁶ Там само. С. 70.

⁵⁰⁷ Там само. С. 71.

⁵⁰⁸ Там само.

практику створення на окупованих землях гетто – спеціальних місць проживання євреїв, де поруч із «тіснотою, голодом, антисанітарними умовами, тяжкою працею» повсякденними були й «знущання, прогроми, масові вбивства», а також відправлення до концентраційних таборів, що стало частиною ширшого явища масового знищення нацистами єврейського населення Європи в період Другої світової війни, означеного «Голокостом» (у білоруському оригіналі – «Халакост») ⁵⁰⁹.

У виданні, окрім приналежності до єврейської (та й ромської) національностей, причинами того, що особа могла стати жертвою геноциду, називали й «приналежність до комуністів» та «будь-яке непідпорядкування окупаційній владі», водночас про діяльність націоналістичних осередків, які теж перебували «в опалі» до нацистської адміністрації, не зазначено ⁵¹⁰.

Звернули увагу в підручнику й на практику примусового вивезення людей із СРСР, особливо молоді, на роботу до Німеччини у статусі «остарбайтерів» – «робітників зі сходу, яких позбавляли не тільки імені, але й національності» ⁵¹¹. Та й загалом підсумовували, що «німецький окупаційний режим ... був людиноненависницькою політикою, спрямованою на ліквідацію радянського ладу, пригнічення і знищення людей» ⁵¹², і цим пояснювали активне розгортання «народної боротьби проти нацистських окупантів», зокрема як партизанських формувань, насамперед підтримуваних радянською стороною (і діяльність яких героїзувалася). Але хоч у виданні й наголошувалося, що загалом «Рух Опору на окупованій території [зокрема в Україні – П. А.] носив багатонаціональний характер» ⁵¹³

⁵⁰⁹ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак XXI ст. С. 71–72.

⁵¹⁰ Там само. С. 71.

⁵¹¹ Там само. С. 74.

⁵¹² Там само. С. 75.

⁵¹³ Там само. С. 77.

та «являв собою озброєну боротьбу широких верств суспільства»⁵¹⁴, однак про українське націоналістичне підпілля, яке в роки Другої світової війни фактично вело одночасно боротьбу на декілька фронтів (проти польського підпілля та радянських і нацистських окупантів), як і білоруське, С. Панов зі співавторами не згадували. Зрештою, це і недивно, якщо врахувати, що, на думку авторів книжки, перемогу над нацистською Німеччиною передбачило ніщо інше, як саме «дружба народів СРСР»⁵¹⁵.

Врешті, й рішення про включення окрім самого СРСР ще й Радянських Білорусі та України до переліку країн-засновниць ООН на міжнародній конференції у Сан-Франциско, яка тривала впродовж квітня–червня 1945 р., у підручнику подавалося як визнання їхнього «великого внеску ... у розгром нацизму та колосальних людських жертв та матеріальних втрат, понесені ними під час війни»⁵¹⁶.

Водночас перші повоєнні роки для СРСР загалом та радянських республік (серед них й України) зокрема у виданні зображені як час повернення до радянських політичних репресій, культу особи Й. Сталіна, одноосібної позиції КПРС, «яка здійснювала як політичні, так і адміністративні функції», роботи Комсомолу серед молоді та діяльності Ради депутатів трудящих як «структурного елементу тогочасної суспільно-політичної системи», яким хоч і належали функції державного керування та організації суспільного життя, але насправді перебували під контролем КПРС, реальної влади не мали та й склалися з депутатів, обраних на безальтернативних виборах⁵¹⁷.

Автори підручника відзначали й певні зміни у радянському суспільно-політичному житті другої половини 1950-х – першої

⁵¹⁴ Там само.

⁵¹⁵ Там само. С. 82.

⁵¹⁶ Там само. С. 90.

⁵¹⁷ Там само. С. 97.

половини 1960-х років, окреслені терміном «відлига» – після смерті Й. Сталіна 1953 р. «припинилися масові політичні репресії, розпочалася часткова реабілітація – відновлення доброго імені та прав невинно засуджених у попередні роки, за ініціативи Першого секретаря ЦК КПРС Микити Сергійовича Хрущова характер сталінського політичного режиму був визнаний репресивним, а культ особи Сталіна засуджений»⁵¹⁸.

Окрім того, у виданні визнавали половинчастість хрущовської політики в контексті демократизації різних сфер у СРСР, зокрема й у радянській Україні, у межах якої й надалі зберігалася однопартійна політична система, продовжувалося, як і у попередній період, переслідування церкви та вірян тощо. На цьому тлі у навчальному виданні вказували на прийняту 1961 р. (і, навіть на думку С. Панова та його колег, цілком «нездійсненну») Програму КПРС, у якій визначалася мета побудувати у всьому СРСР включно із УРСР до початку 1980-х років комунізм «як найвищий ступінь розвитку суспільства, за якого характерна суспільна власність, рівність людей, соціальна справедливість, народовладдя, гуманізм»⁵¹⁹.

На думку С. Панова та його співавторів, ситуація в СРСР, зокрема й в Україні, кардинально не змінилася й після заміни очільника з Микити Хрущова на Леоніда Брежнєва. Як приклад, на сторінках підручника вказували на факт прийняття 1977 р. нової Конституції СРСР (у виданні її назвали «Конституцією розвиненого соціалізму»), у якій констатувалося, що «в СРСР побудовано розвинене соціалістичне суспільство та сформовано нову історичну спільність – радянський народ [включно з українцями у його складі – П. А.] ... для якого стали характерними такі риси, як радянський патріотизм та

⁵¹⁸ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак ХХІ ст. С. 99.

⁵¹⁹ Там само. С. 100.

служіння суспільству, колективізм та суспільно корисна праця, інтернаціоналізм та дружба народів Радянського Союзу, гуманізм та спільна комуністична ідеологія»⁵²⁰.

Насправді ж, за твердженням С. Панова та його колег, громадська активність населення радянських республік «була достатньо високою», тому що ще «в роки “відлиги” в людей з’явилася віра у можливість встановлення справжнього народовладдя та відновлення справедливості щодо необґрунтовано репресованих», а особливо на тлі «підвищення рівня життя населення»⁵²¹. Це, мовляв, проявлялося в інтенсивній діяльності радянських громадян, зокрема в Україні, в роботі Рад народних депутатів різних рівнів, партійних, профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій, та широкий залученості до «регулярно організовуваних масових зібрань, мітингів, грандіозних вуличних походів, присвячених святкуванню Дня Жовтневої революції та Першого травня, Перемоги ... ленінських днів, знаменних дат в історії КПРС, виборів до Рад народних депутатів», однак насправді (і такий факт білоруські автори практично визнавали) це певною мірою була ілюзія, бо «у виборчій системі продовжувала існувати безальтернативна практика обрання депутатів, чиї кандидатури були заздалегідь узгоджені з партійним керівництвом»⁵²². Окрім того, С. Панов та співавтори навіть вказували на приклад використання «почуття патріотизму радянської людини» з цілком політичною метою: введення радянських військ до Афганістану 1979 р. спочатку більшість населення СРСР, зокрема й України, підтримувало, бо, вслід офіційній риториці державного керівництва, сприймало його «як виконання інтернаціонального обов’язку та ... необхідність допомогти південному сусіду СРСР в боротьбі за самостійний розвиток», хоч пізніше

⁵²⁰ Там само. С. 108.

⁵²¹ Там само. С. 109.

⁵²² Там само.

й було визнане політично помилкою, яка насправді була нічим іншим, як втручанням у внутрішні справи іншої держави⁵²³.

Водночас, характеризуючи політику «Перебудови», розпочату в середині 1980-х років керівництвом СРСР із Михайлом Горбачовим як очільником (зокрема в УРСР), колектив авторів стверджував, що одним із її справжніх досягнень у суспільно-політичному житті стала «гласність», яку в книжці визначили як «принцип відкритості інформації про минуле та сучасність країни, можливість висловлювати критичне становлення до влади та тогочасної ідеології, реалізувати на ділі ... демократичні свободи слова та друку», а також скасування статусу КПРС у СРСР загалом і у радянських республіках зокрема як єдиної та керівної, зародження і формування багатопартійності, врешті – проведення 1989 р. у загально-союзному масштабі, а 1990 р. – на рівні радянських республік (зокрема в Україні) перших у радянській історії виборів на альтернативній основі⁵²⁴.

На думку С. Панова та його співавторів, суттєвого удару для репутації партійно-державного керівництва СРСР та соціально-економічного й екологічного становища радянської держави відіграла аварія на ЧАЕС 26 квітня 1986 р., яка стала наймасштабнішою техногенною катастрофою ХХ ст., від наслідків якої найбільше постраждали, як наголошували у книжці, Білорусь, Україна та Росія. Щоправда, як зауважено у виданні, все ж «протягом кількох років після аварії керівництво СРСР воліло тримати в невіданні більшість населення про її можливі наслідки, щоб уникнути небажаного соціального невдоволення» та й «відповідно діяли республіканські керівні структури, які проводили політику приховування стану радіоактивного

⁵²³ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак ХХІ ст. С. 109.

⁵²⁴ Там само. С. 109–110.

забруднення та його впливу на здоров'я людей»⁵²⁵, чим лише збільшували рівень напруженості серед населення, найперше в Україні, на території якої катастрофа трапилася.

Врешті подальші намагання реформувати радянську державу на хвилі «перебудови», як і загалом реалізація «ідеї збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік», остаточно було перервано серпневим путчем у Москві (йдеться про дії ДКНС 19–21 серпня 1991 р.), який у навчальному виданні визначали як «спробу невеликої групи партійних і державних керівників здійснити державний переворот з метою повернути СРСР у “доперебудовний” час»⁵²⁶. І хоч у підсумку цей задум зазнав невдачі, однак і радянському керівництву з М. Горбачовим як очільником не вдалося повноцінно відновити власний вплив та відстояти ідею «оновлення СРСР», а натомість один за одним на просторі СРСР розпочався «парад суверенітетів» серед радянських республік, зокрема й в Україні, чий парламент 24 серпня 1991 р. ухвалив Акт проголошення незалежності України.

Окрім того, саме українську сторону, вже очолювану на той момент новообраним Президентом України Леонідом Кравчуком, поруч із РФ, яку очолив Президент Борис Єльцин, та спікером Верховної Ради Республіки Білорусь Станіславом Шушкевичем подають як сили, які, зі зустріччю в Біловезькій Пущі та підписанням на ній 8 грудня 1991 р. Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав, фактично стали першими з тих, хто юридично довершив історію «Союзу РСР як суб'єкта міжнародного права та геополітичної реальності», заклавши основу для становлення нової міжурядової регіональної організації, що в результаті було підтверджено й на рівні парламентів цих трьох держав (щоправда, тут варто зазначити, що будучи державою-співзасновницею СНД, Україна так ніколи й

⁵²⁵ Там само. С. 109–118.

⁵²⁶ Там само. С. 109–110; 137.

не стала її повноцінним членом), а наприкінці грудня 1991 р. СРСР остаточно юридично припинив своє існування⁵²⁷.

Характерно, що самі автори підручника не висловлювали власних оцінок щодо факту розпаду СРСР, однак вмістили досить розлогий узагальнений аналіз установок щодо цього факту, який фігурував (і значною мірою був релевантним, на їхню думку, і цілком нещодавно): «Розпад СРСР і поява СНД були сприйняті суспільством неоднозначно, оскільки по-своєму вплинули на долю кожного громадянина. З одного боку, колапс Радянського Союзу призвів до численних національних конфліктів на пострадянському просторі. З іншого боку, відбулося оформлення державного суверенітету колишніх радянських республік ... Серед частини сучасного покоління відчувається сильна ностальгія за колишнім СРСР, розпад якого вони вважають найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття, що змінила розстановку політичних сил у всьому світі. Учасників підписання Біловезької угоди вони звинувачують ... Друга частина ... вважає припинення існування СРСР законним явищем і результатом його внутрішньої суспільно-політичної та соціально-економічної кризи 1970–1990-х років, за якого учасники Біловезької угоди лише засвідчили кінець існування Радянського Союзу ... Ця подія сталася внаслідок ліквідації керівної ролі КПРС, а політика перебудови відкрила шлях для боротьби за суверенітет, а згодом і для ліквідації СРСР»⁵²⁸.

Однак якими би не були оцінки колапсу радянської державності, остання відійшла в історію, а у нових, уже пострадянських умовах, як наголошували у навчальному виданні, з'явилися сприятливі обставини на тлі становлення та «правового оформлення державного суверенітету», щоб стати «на шлях становлення ... національної державності» та подальшого

⁵²⁷ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак ХХІ ст. С. 137–138.

⁵²⁸ Там само. С. 138.

розвитку націй – «соціокультурних та політичних спільнот людей, які склалися історично і мають територію сталого проживання, об'єднані одним державним управлінням та громадянством» – вже в контексті рубежа XX–XXI ст.⁵²⁹.

Описуючи останні три десятиліття, С. Панов зі співавторами більше уваги присвятили власне Республіці Білорусь, зокрема зі скромним зауваженням, що якщо у перші після 1991 р. поки відбувалося її «поступове становлення як правової держави ... шляхом реалізації принципу поділу влади на законодавчу і виконавчу, а також незалежної судової влади», то «особливістю суспільно-політичного життя Білорусі у другій половині 1990-х рр. – початок XXI ст. стало закріплення президентської форми правління» (так загально окреслювали фактичне формування після 1994 р. режиму Президента Олександра Лукашенка). Однак й Україна у декількох контекстах згадується також. Так, українська сторона поруч із білоруською та казахською названі «першими у світі державами, які добровільно відмовилися від володіння ядерною зброєю»⁵³⁰. Також офіційний Київ (станом на 2019 р.) називався одним із пріоритетних напрямків Республіки Білорусь у руслі реалізації політики «відновлення на рівноправній та взаємовигідній основі зв'язків з державами, які раніше входили до складу СРСР»⁵³¹, а також серед основних торгівельно-економічних партнерів Білорусі (як і Росія, Німеччина, Польща, Латвія, Литва, Індія)⁵³². Окрім того, Україна, Білорусь, Азербайджан, Вірменія, Грузія, Молдова окреслені у навчальному виданні як складові частини створеного під керівництвом Європейського Союзу об'єднання «Східне партнерство», яке, як відзначено у виданні, «має на меті розвиток інтеграційних

⁵²⁹ Там само. С. 141.

⁵³⁰ Там само. С. 154.

⁵³¹ Там само. С. 156.

⁵³² Там само. С. 157.

зв'язків між Євросоюзом та шістьма колишніми радянськими республіками»⁵³³.

У підручнику для білоруських дев'ятикласників авторства Володимира і Наталії Кошелевих та Марини Краснової зі всесвітньої історії новітнього часу (від кінця Першої світової війни до початку ХХІ ст.) – «епохи, насиченої подіями, які докорінно змінили обличчя світу і багато в чому визначили сучасний світовий розвиток»⁵³⁴, та часу «переходу від індустріального суспільства до постіндустріальної інформаційної епохи»⁵³⁵ – український контекст згадано на тлі ширших процесів у Центрально-Східній Європі після 1918 р.

Зокрема, констатуючи створення у жовтні 1918 р. Чехословацької Республіки, у виданні наголошували, що до нової держави «крім земель з чеським і словацьким населенням увійшли території, де проживали німці та українці» (мова про Судети та Закарпаття, хоча самі автори їх не називали), ставши відтак, за визначенням В. і Н. Кошелевих та М. Краснової, такою собі поліетнічною «Австро-Угорщиною в мініатюрі»⁵³⁶. Однак у розгляді трагічних для чехословацької державності подій осені 1938 р. (Мюнхенська угода та зайняття німецьким військом Судетської області) та весни 1939 р. (безпосереднє вторгнення німецьких військ до Чехословаччини в ніч із 14 на 15 березня з подальшою ліквідацією республіки та створенням на її теренах маріонеткових утворень) український контекст (зокрема становлення Карпатської України) взагалі не представлений⁵³⁷.

⁵³³ Паноў С. В., Сідарцоў У. Н., Фамін В. М. Гісторыя Беларусі, 1917 г. – пачатак ХХІ ст. С. 156–157.

⁵³⁴ Кошелев В. С., Краснова М. А., Кошелева Н. В. Всемирная история Новейшего времени, 1918 – начало ХХІ в.: учеб. пособ. для 9-го кл. учреждений общ. сред. образования с рус. яз. обучения / под ред. В. С. Кошелева. Минск: Изд. Центр БГУ, 2019. С. 3.

⁵³⁵ Там само. С. 5.

⁵³⁶ Там само. С. 37.

⁵³⁷ Там само. С. 41.

«Однією з найбільш конфліктних держав регіону» окреслили на сторінках книжки міжвоєнну Польщу, що постала у листопаді 1918 р. та, за свідченням колективу авторів, у перші роки після Великої війни одночасно «розв’язала територіальні конфлікти зі своїми сусідами: з німцями, чехами, українцями литовцями, Радянською Росією» (хоча, наприклад, про принаймні факт постановня на цьому тлі ЗУНР та власне деталей про її війну з польською стороною білоруські історики не згадували). Однак одним із результатів цих військових кампаній стало включення до складу Польської держави західнобілоруських та західноукраїнських земель, відтак протягом наступних двох десятиліть у її кордонах «окрім “російської Польщі” [тобто тих польських земель, які у XIX ст. належали до Російської імперії – П. А.] перебували польські землі, які раніше належали Німеччині та Австро-Угорщині»⁵³⁸ (сюди автори зараховували й терени Волині та Галичини, заселені українцями).

Характерно, що у підручнику наголошено лише на негативних аспектах внутрішньополітичного життя Польщі 1920–1930 років (і, відповідно, на західноукраїнських землях того часу), які визначено як «фактично диктаторський режим, який підтримувався військом», особливо після подій 1926 р., коли «Юзеф Пілсудський здійснив військовий переворот ... та оголосив про проведення політики “санації” (“оздоровлення” держави), перейшовши на позиції радикального націоналізму», а тому в таких умовах і щодо «етнічних меншин, особливо білорусів та українців, здійснювалася жорстка дискримінаційна політика»⁵³⁹.

Всеж український аспект більше розглядався у навчальному виданні в контексті радянської історії, і тут без випадкових чи цілком усвідомлених фактографічних огріхів не обійшлося. Так, розглядаючи перебіг подій у перші місяці після Жовтневого перевороту (у підручнику його окреслено як «революцію»),

⁵³⁸ Там само. С. 38.

⁵³⁹ Там само.

В. Кошелев та його колеги, цілком ігноруючи факт проголошення УНР та поширення її влади на більшість теренів колишніх українських губерній Російської імперії, стверджували, що вже у листопаді 1917 р. більшовицька влада Рад була встановлена в Україні (як і в Білорусі, країнах Балтії, Азербайджані), а загалом проміжок від листопада 1917 р. до лютого 1918 р. у книжці названий періодом «тріумфальної ходи радянської влади»⁵⁴⁰. Останню, мовляв, призупинило лише укладення 3 березня 1918 р. Берестейської мирної угоди між Центральними Державами, з одного боку, та Радянською Росією – з іншого, відповідно до якої «від Росії відторгалися Литва, Латвія, частина Білорусі ... Україна та Фінляндія визнавалися самостійними державами ... Росія зобов'язувалася передати Німеччині кораблі Чорноморського флоту та виплатити їй велику грошову контрибуцію»⁵⁴¹. Врешті, як наголошували автори навчального видання, цей міждержавний документ «був одним із найпринизливіших за всю історію Росії. І хоча більшовики отримали короточасний перепочинок у війні з Німеччиною, негативні наслідки Брестського миру не забарилися, оскільки після закінчення Першої світової війни Росія втратила всі переваги держави-переможниці ... Повернення з фронтів величезної маси людей, які звикли воювати, сприяло розпалюванню громадянської війни»⁵⁴². Останнім поняттям у виданні узагальнено трактували збройні конфлікти, які відбувалися у різних частинах простору колишньої імперії Романових у проміжку від осені 1917 р. до осені 1922 р., коли, за визначенням В. Кошелева та його співавторів, «різноманітні соціальні класи та угруповання за допомогою збройних методів вирішували виниклі між ними

⁵⁴⁰ Кошелев В. С., Краснова М. А., Кошелева Н. В. Всемирная история Новейшего времени... С. 51.

⁵⁴¹ Там само.

⁵⁴² Там само. С. 52.

протиріччя»⁵⁴³. Щоправда, найчастіше В. Кошелєв із колегами все ж мали на увазі центральне протистояння між більшовиками («червоними») та їхніми противниками з табору «білих». Орім цього, у підручнику зауважували, що «учасниками Громадянської війни в Росії також були інтервенти [війська західних країн – як членів Антанти, так і Центральних Держав – П. А.], націоналістичні партії і рухи, які домагалися незалежності неросійських територій Російської імперії та створення національних держав (Азербайджан, Вірменія, Грузія) [взагалі не згадуючи про участь у цих подіях ні українського, ні навіть білоруського національних рухів та їхнього державотворчого втілення у вигляді УНР та БНР відповідно – П. А.], різноманітні військово-політичні сили (анархісти, “зелені”, басмачі і т. д.) і просто бандитські формування»⁵⁴⁴. Тож у цьому контексті чи не єдиний раз, коли згадуються терени України, пов’язані із реконструкцією подій розгрому білогвардійського війська, очолюваного Петром Врангелем, яке зазнало поразки від червоноармійців у Криму після того, як «наприкінці 1920 р., здійснивши героїчний перехід через багатокілометрову затоку Сиваш, війська [більшовицькі – П. А.] Південного фронту під командуванням Михайла Фрунзе вдарили в тил війська Врангеля»⁵⁴⁵. А ось в описі польсько-радянської війни (у книжці вона окреслена 1919–1921 рр.) ні участь українських військових як союзників польського війська, ні перебіг бойових дій на теренах України жодним чином не відображені, та й чи не єдиним результатом тієї кампанії названо більшовицький неуспіх плану встановлення радянської влади в Польщі⁵⁴⁶.

Врешті, наступний сюжет, у якому білоруські автори згадують український контекст, як не парадоксально, стосується

⁵⁴³ Там само. С. 53.

⁵⁴⁴ Там само. С. 54.

⁵⁴⁵ Там само. С. 56.

⁵⁴⁶ Там само. С. 57.

відродження більшовиками «єдиної держави на території колишньої Російської імперії»⁵⁴⁷. Хоча, як стверджено у навчальному виданні, «центром об'єднання» стала Радянська Росія, але Українська, Білоруська та Закавказька республіки (у складі Грузії, Вірменії та Азербайджану) постали на сторінках книжки також важливими складовими створеного наприкінці 1922 р. СРСР. І хоч офіційно йшлося про об'єднання радянських республік у межах «рівноправної федерації», В. Кошелев зі співавторами визнавали, що СРСР став у підсумку (особливо після смерті В. Леніна 1924 р. та поступового захоплення влади Й. Сталіним) фактично єдиною централізованою державою, у якій «економічною основою системи було повне підпорядкування виробника державі, державне регулювання та позаекономічний примус, заборона страйків, мілітаризація економіки та праці ... політична основа характеризувалася пануванням однопартійної системи, зрощенням партійного і державного апарату, знищенням політичних опонентів, створенням потужних репресивних структур», а «на керівні посади в державі призначалися лише комуністи»⁵⁴⁸. У підручнику також зосереджено увагу на явищі сталінських політичних репресій, які проводились і раніше, але в другій половині 1930-х років стали масовими, оскільки «сталінське керівництво побоювалося, що в разі війни в СРСР можуть виникнути ворожі організації та групи з числа осіб, невдоволених більшовицькою владою ... тому були вжиті випереджувальні заходи щодо ліквідації реальних та потенційних опонентів»⁵⁴⁹.

Такі процеси, за твердженням В. Кошелева та його колег, відбувалися паралельно із формуванням у СРСР, зокрема й в Україні, культу особистості Й. Сталіна, що «включало

⁵⁴⁷ Кошелев В. С., Краснова М. А., Кошелева Н. В. Всемирная история Новейшего времени... С. 66.

⁵⁴⁸ Там само. С. 66–67.

⁵⁴⁹ Там само. С. 67.

створення образу вождя як понадприродної особистості і виведення його в ранг визначних мислителів на рівні із К. Марксом, Ф. Енгельсом і В. Леніним, повсюдне зображення глави Радянської держави (пам'ятники, бюсти, портрети, плакати)», а також супроводжувалося «встановленням державного контролю над засобами масової інформації, літературою та мистецтвом, розділенням церкви від держави, створенням спеціальних ідеологічних організацій та установ з метою роз'яснення офіційної ідеології, боротьбою з інакомисленням»⁵⁵⁰.

Щоправда, такі «перегини» політико-державної системи в СРСР автори радше виправдовували, бо кінцева її мета, мовляв, була навіть благородною: «Політична система, створена партією більшовиків, стала важливим інструментом прискореної соціалістичної модернізації та побудови індустріальної бази, без яких багатонаціональна Радянська держава не змогла б витримати зіткнення з військовою машиною фашистської Німеччини у роки Великої Вітчизняної війни [німецько-радянського війни у межах Другого світового військового протистояння – П. А.]»⁵⁵¹.

Характерно, що підписання німецько-радянського Пакту Ріббентропа–Молотова про ненапад та секретного протоколу-додатка до нього про розподіл сфер впливу у Центрально-Східній Європі (зокрема, Західної України – до Радянської) у навчальному виданні оцінювали як винятково вимушений крок, спричинений тодішньою англо-французькою дипломатією, яка «настійливо дотримувалася політики “умиротворення”» (це проявилось у подіях 1938–1939 рр. довкола Чехословаччини), що «спонукало Й. Сталіна самостійно вирішувати проблему безпеки Радянської держави»⁵⁵².

Крізь таку ж призму білоруські автори розглядали й вторгнення Червоної армії до Західної Білорусі та Західної України

⁵⁵⁰ Там само. С. 68.

⁵⁵¹ Там само.

⁵⁵² Там само. С. 69–70.

17 вересня 1939 р. За їхніми оцінками, після того, як 1 вересня 1939 р. нацистська Німеччина напала на Польщу, Англія та Франція як військові союзники польської сторони хоч й оголосили війну агресору, але фактично, все ще сподіваючись на досягнення дипломатичних компромісів з Адольфом Гітлером, не вели активних бойвих дій аж до травня 1940 р., чим змусили офіційну Варшаву «самостійно чинити героїчний, але безнадійний опір переважаючим силам супротивника», і врешті швидко вона була окупована⁵⁵³. Власне в таких умовах, коли, за словами В. Кошелева та співавторів, «польська держава фактично перестала існувати», СРСР вирішив «взяти під свій захист українське та білоруське населення, яке проживало в Польщі», а тому Червона армія й розпочала «визвольний похід в Західну Білорусь та Західну Україну», результатом якого «стало возз'єднання білоруського та українського народів у складі СРСР»⁵⁵⁴.

Наступні дії СРСР у регіоні – «розширення радянського впливу на Прибалтійські республіки ... та пізніше їхнє приєднання до СРСР як радянських республік» (а фактично – їх окупація); радянсько-фінська війна 1939–1940 рр., за результатами якої «Радянському Союзу вдалося отримати низку територій, суттєво відсунувши кордони на захід, хоч і без включення Фінляндії до зони своїх інтересів»; врешті примусове передання від Румунії до СРСР Бессарабії, – все це подавалося у підручнику винятково як використання Радянським Союзом «війни в Європі у власних інтересах» та щоб посилити власні позиції перед війною з Німеччиною⁵⁵⁵.

Принагідно варто відзначити, що через два роки подібні твердження повторював і вже згадуваний колектив білоруських авторів навчального видання, який очолили О. Касовіч та

⁵⁵³ Кошелев В. С., Краснова М. А., Кошелева Н. В. Всемирная история Новейшего времени... С. 101.

⁵⁵⁴ Там само. С. 102.

⁵⁵⁵ Там само.

А. Солов'янов, які стверджували, що Пакт Ріббентропа–Молотова на тлі політики «примирення агресора», яку проводили лідери європейських держав щодо нацистської Німеччини у 1930-х роках, дозволив СРСР, який упродовж 1938–1939 рр. протистояв на Далекому Сході «японській агресії біля озера Хасан та ріки Халхин-Гол», оминати небезпеку війни на два фронти, виграти час для зміцнення обороноздатності СРСР, «розбити плани створення єдиного антирадянського фронту», а врешті – завдяки таємному протоколу-додатку до міжнародного документа – забезпечити й «історичну справедливість ... визволити Західну Білорусь та Західну Україну», «возз'єднавши» їх із БРСР та УРСР відповідно⁵⁵⁶.

Однак повернемося до напрацювання В. Кошелева та його колег. Власне з початком 22 червня 1941 р. німецько-радянської війни (її у навчальному виданні називали Великою Вітчизняною війною) Україна, поруч із Білоруссю, у їхньому підручнику постали теренами, які, «попри героїчний супротив», Червона армія була змушена покинути, відступаючи та потерпаючи від великих втрат, зупивши німецьке військо лише «на підступах до Москви, зірвавши нацистський план “блискавичної” війни», відповідно до якого планувалося цілковито розгромити червоноармійців до осені 1941 р.⁵⁵⁷

Попри це на українських землях на декілька років було встановлено нацистський окупаційний режим, хоча детальніше на розгляді особливостей реалізації нацистської політики на місцях автори не зупинялися. Вони лише загально відзначали, що щодо всього простору окупованих нацистами радянських територій до кінця 1941 р. було завершено розроблення «Генерального плану Ост», який, зокрема, передбачав, що європейську

⁵⁵⁶ Касовіч А., Барабаш Н., Корзюк А. і інші. Гісторыя Беларусі, XIX – пачатак ХХІ ст. С. 124–125.

⁵⁵⁷ Кошелев В. С., Краснова М. А., Кошелева Н. В. Всемирная история Новейшего времени... С. 104.

частину СРСР перетворюють на сировинну колонію Німеччини, яку в майбутньому мали заселити німці-колоністи, а слов'янське населення (насамперед поляки, українці, білоруси) необхідно було чисельно скоротити та «перетворити на малочисельних слуг та дешеву робочу силу»⁵⁵⁸.

Українські терени у підручнику постають такими, на звільнення яких чи не одразу після успіху під Москвою навесні 1942 р. були скеровані «значні сили Червоної армії», хоч у підсумку тогочасна битва під Харковом виявилася для радянського війська невдалою та коштувала значних втрат⁵⁵⁹. Однак певною мірою невдачі регулярного радянського війська компенсовувалися місцевим «особливо сильним партизанським рухом», у межах якого «здійснювалися рейди, проводилися великі операції із руйнування комунікацій супротивника, проводилася розвідка та взаємодія із частинами Червоної армії»⁵⁶⁰. Прикметно, що В. Кошелев зі співавторами навіть відзначали, що в Україні підпільний напрям нічим не поступався білоруському чи російському, ба більше – навіть чисельно його переважав: принаймні, про це свідчать дані, запропоновані на сторінках підручника, протягом 1941–1944 рр. «в рядах радянських партизан на окупованих територіях радянських республік боролися» у Радянській Росії понад 250 тис. осіб, в Україні – понад 501 тис., у Білорусі – майже 373 тис.⁵⁶¹.

Щоправда, білоруські історики зосередили свою увагу лише на діяльності прорадянських партизан, у той час, як підпільний український національний рух, врешті втілений, зокрема, у появі УПА, залишився поза їхнім розглядом.

Повторно зусилля Червоної армії зі зайняття українських земель, відвойовуючи їх від нацистського війська, простежено

⁵⁵⁸ Кошелев В. С., Краснова М. А., Кошелева Н. В. Всемирная история Новейшего времени... С. 112–113.

⁵⁵⁹ Там само. С. 106.

⁵⁶⁰ Там само. С. 114.

⁵⁶¹ Там само. С. 116.

у книжці під час опису боїв на Курській дузі та під час «битви за дніпровський рубіж» (серпень–грудень 1943 р.), одним із найвагоміших результатів якої було форсування р. Дніпро та взяття Києва, хоч автори визнавали, що вдалося це зробити лише ціною величезних людських втрат⁵⁶². Зрештою, за результатами військових операцій 1944 р., червоноармійцям вдалося змусити німецьке військо відступити зі всіх теренів СРСР (включно з Україною)⁵⁶³. А вже у лютому 1945 р., як констатовано у підручнику, під час Ялтинської конференції за участі лідерів СРСР, Великобританії та США було остаточно вирішено залишити Західну Білорусь та Західну Україну у складі СРСР (а отже, відмовити польській стороні у її претензіях на ці території), натомість передбачаючи як компенсацію передати Польщі терени на північ та захід від неї за рахунок Німеччини⁵⁶⁴.

Врешті, як відзначили В. Кошелев із колегами, вже у повоєнний час УРСР, поруч із радянською БРСР та й СРСР, стала співзасновницею ООН (що було свідченням визнання значного внеску України в перемогу над нацизмом та її значних людських і матеріальних втрат у часі війни), створеної під час конференції у Сан-Франциско з метою «захистити майбутні покоління від жахів війни», зобов'язуючись вирішувати всі суперечки мирним шляхом⁵⁶⁵.

Історія України другої половини XX ст. відображена на тлі внутрішньо- та зовнішньополітичних трансформацій СРСР цього періоду:

1) умов розгортання «холодної війни» (що супроводжувалося, зокрема, «гонкою озброєнь» та протиборством між військово-політичним союзом НАТО, фактично очолюваного США, та ОВД, очолюваного СРСР, яке спорадично проявлялося у

⁵⁶² Там само. С. 108.

⁵⁶³ Там само. С. 123.

⁵⁶⁴ Там само. С. 125.

⁵⁶⁵ Там само. С. 127.

локальних конфліктах у різних частинах світу, «найбільш гострим та небезпечним» із яких автори вважали Карибську кризу 1962 р., коли «загроза світової ядерної війни ще ніколи не була такою реальною, як тоді»⁵⁶⁶;

2) «розрядки» міжнародної напруженості 1970-х – першої половини 1980-х років, у руслі якої «вперше обидві сторони [НАТО та ОВД – П. А.] визнали існування паритету (рівності) своїх стратегічних сил та необхідність його збереження як основи стійких мирних відносин», і заради його забезпечення між СРСР та США було укладено низку важливих договорів для обмеження озброєнь та проведено НБСЄ за участю США, Канади та 33 європейських держав (включно з СРСР та за винятком Албанії), результатом роботи якої стало підписання 1975 р. главами держав і урядів у Гельсінкі Заключного акту, у якому підписанти «давали взаємні зобов'язання поважати цілісність існуючих кордонів держав, їх суверенітет, базові права людини, вживати заходів щодо зміцнення міжнародної безпеки»⁵⁶⁷;

3) «повороту від “розрядки” до конфронтації», коли, зокрема, «в країнах Заходу була розгорнута запекла антирадянська кампанія» після того, коли «наприкінці 1983 р. уряди Англії, ФРН та Італії дали згоду на розміщення американських ракет із ядерними боеголовками на території своїх країн»⁵⁶⁸;

4) розпаду СРСР, який, на думку В. Кошелева та його колег, був пришвидшений масштабними реформами у межах політики «Перебудови», метою яких було оголошено «побудову “соціалізму з людським обличчям”» паралельно зі «встановленням атмосфери довіри та взаєморозуміння зі західними державами», призвели до колапсу радянської системи та

⁵⁶⁶ Кошелев В. С., Краснова М. А., Кошелева Н. В. Всемирная история Новейшего времени... С. 129–130.

⁵⁶⁷ Там само. С. 130.

⁵⁶⁸ Там само. С. 131.

соціалістичного табору загалом, тим більше після невдалої спроби путчу ДКНС «з метою відновлення старого порядку», який лише «налякав непередбачуваністю Москви» керівництво радянських республік та спонукав їх, для збереження власної влади на місцях, закріпити республіканську незалежність⁵⁶⁹.

І хоча факт зникнення СРСР у виданні сприйняли навіть радше із жалем, оскільки у підсумку «геополітична ситуація в світі змінилася на користь США та їх союзників», однак водночас констатувалося, що наприкінці 1991 р. «всі республіки, що входили до складу СРСР, проголосили незалежність, і таким чином 15 незалежних держав, створених на місці Радянського Союзу, стали суб'єктами міжнародних відносин»⁵⁷⁰. Україна, як відзначено в навчальному виданні, у цих подіях відіграла важливу роль, оскільки поруч із Росією та Білоруссю виступала державою, чії лідери 8 грудня 1991 р. підписанням Біловезької угоди долучилися до розпуску СРСР та створення СНД і заклали юридичну основу, до якої 21 грудня 1991 рр. доєдналося ще 8 республік (Азербайджан, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан), що, врешті, спонукало 25 грудня 1991 р. М. Горбачова скласти повноваження Президента СРСР, чим і припинити існування останнього⁵⁷¹.

Надалі в пострадянському контексті Україна вже як незалежна держава окремо В. Кошелевим та його співавторами підручника не розглядається. Втім прикметними є авторські зауваги, які стосувалися сучасних (станом на час написання книжки у 2019 р.) «зовнішньополітичних викликів Російської Федерації», серед яких зазначено, що в той час, як «Сполучені Штати, давній російський супротивник, сподівалися, що Росія буде допомагати їм у вирішенні різноманітних світових проблем, однак ... цього так і не сталося ... США і багато інших

⁵⁶⁹ Там само.

⁵⁷⁰ Там само.

⁵⁷¹ Там само. С. 191.

держав Заходу стурбовані намірами Російської держави відновити свою минулу могутність ... Своєю чергою, Росія зі стурбованістю спостерігає за просуванням НАТО на Схід, не без підстав вбачаючи в цьому загрозу своїй національній безпеці»⁵⁷². Хоча про початок Росією військової агресії проти України з окупацією Криму та частини Донбасу з 2014 р., які створили реальні (а не надумані) ризики для української національної безпеки зі сторони РФ, у виданні вирішили не згадувати. Як, зрештою, про це жодним чином не зауважили й у виданні цих же авторів зі всесвітньої історії для білоруських одинадцятикласників, що побачило світ у 2021 р.⁵⁷³. Хоч в останньому, зокрема, не забули вкотре «нагадати» юним білоруським читачам міфи вже, здавалося би, минулої, радянської епохи: по-перше, про те, що на початку Другої світової війни «під час німецької кампанії у Польщі» СРСР «взяв під свою оборону населення Західної України і Західної Білорусі» унаслідок «визвольного походу Червоної армії», який уможливив «возз'єднання білоруського народу у складі БРСР та українського народу у складі УРСР»⁵⁷⁴; по-друге, свідоме розділення Другої світової війни, розпочатої 1 вересня 1939 р. і завершеної 2 вересня 1945 р., і «Великої Вітчизняної війни радянського народу», яка тривала від 22 червня 1941 р. до 9 травня 1945 р., завершеної начебто «визвольним походом Червоної армії у Європу»⁵⁷⁵.

У контексті новітнього повномасштабного вторгнення РФ проти України, розпочатого офіційною Москвою під приводом

⁵⁷² Кошелев В. С., Краснова М. А., Кошелева Н. В. Всемирная история Новейшего времени... С. 196.

⁵⁷³ Кошалеў У. С., Кошалева Н. У., Краснова М. А. Сусветная гісторыя, XIX – пачатак XXI ст.: вучэб. дапам. для 11-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. мовай навучання (з электронным дадаткам для павышанага ўзроўню) / пад рэд. У. С. Кошалева. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2021. С. 206.

⁵⁷⁴ Там само. С. 155.

⁵⁷⁵ Там само. С. 155–161.

недопущення вступу України до НАТО, цей текст, адресований ще у 2019 р. білоруським дев'ятикласникам, виглядає особливо характерним. Це свідчить, що ще за декілька років до т. зв. «спеціальної воєнної операції» (під такою словесною ширмою в Росії приховали факт власної військової агресії проти Української держави) інформаційно-психологічна складова підготовки до неї була активною та орієнтованою не лише на російське чи українське суспільство, але й на населення інших держав – у цьому випадку Республіки Білорусь.

Водночас певний «пафос» всесоюзного «братерства народів» і в складі СРСР, і в пострадянську добу між колишніми радянськими республіками був і на сторінках підручника з повоєнної історії Білорусі авторства Віталія Фоміна, Сергія Панова та Надії Ганущенко, призначеного для учнів 10-го класу (тоді у межах 12-річної школи), що побачив світ 2006 р.⁵⁷⁶

Так, уже перший абзац першого параграфу видання розпочинається з твердження, що «під час Великої Вітчизняної війни, розв'язаної фашистським керівництвом Німеччини, багатьом братнім народам Радянського Союзу загрожувало ув'язнення і навіть повне знищення. І лише їхня нечувана мужність, героїзм, самопожертва дали змогу захистити свободу та зберегти державну незалежність», а наступні десятиліття після Другої світової війни на просторі СРСР – ніщо інше, як «нова смуга в історичному розвитку радянського суспільства ... чиею відмінною рисою було духовне відродження»⁵⁷⁷. Водночас, хоч невід'ємною частиною цього періоду у підручнику в економічному контексті названо «повернення до тієї моделі суспільного

⁵⁷⁶ Фамін В. М., Паноў С. В., Ганущанка Н. М. Гісторыя Беларусі, 1945–2005 гг.: вучэб. дапам. для 10-га кл. устаноў, якія забяспечваюць атрыманне агул. сярэд. адукацыі, з бел. мовай навучання з 12-гадовым тэрмінам навучання. Мінск: Выдавецкі цэнтр БДУ, 2006. 199 с.

⁵⁷⁷ Там само. С. 6.

розвитку, яка ... у довоєнний період ... була пов'язана з поступовим формуванням індустріального суспільства», поруч із нею відновлювалася й довоєнна радянська суспільно-політична система, яка характеризувалася «існуванням однопартійності, державною власністю на засоби виробництва, впровадженням марксистсько-ленінської ідеології»⁵⁷⁸.

За цього В. Фомін із колегами приділяли увагу й трансформаціям у промисловості та сільському господарстві (після війни знову колективізованому та підпорядкованому промисловим потребам), і в цьому контексті Україна постала і як одна з радянських республік, які надавали повоєнну допомогу білоруській стороні, і яка сама проходила аналогічні соціально-економічні та суспільно-політичні процеси у зазначений період⁵⁷⁹. Серед них автори виділяли й явище Хрущовської відлиги, яка супроводжувалася «десталінізацією – подоланням наслідків культу особи Й. Сталіна та відновленням доброго імені та прав невинно засуджених»⁵⁸⁰. Щоправда, самого М. Хрущова у підручнику оцінювали неоднозначно: визнаючи систему, яка склалася у часи правління Й. Сталіна в СРСР у 1930-х роках із її обмеженням прав людини, необґрунтованими покараннями, контролем над усіма сферами суспільного життя, неприйнятною водночас політику М. Хрущова вважали «напівзаходами», за яких сталінську політику хоч і визнали репресивною та засудили, але «суттєвого руйнування системи не відбулося» і навіть у сфері економіки проведені у цей час реформи хоч «і сприяли створенню більш сприятливих умов для промислового розвитку» в СРСР, усе ж здебільшого «були пов'язані з волюнтаризмом Хрущова, за якого об'єктивні закони розвитку суспільства часто ігнорувалися, а його власні

⁵⁷⁸ Фамін В. М., Паноў С. В., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі, 1945–2005 гг. С. 7.

⁵⁷⁹ Там само. С. 15–16.

⁵⁸⁰ Там само. С. 40.

погляди ставали визначальними»⁵⁸¹ – як-от, у випадку проголошення 1961 р. завдання завершити перехід до комунізму у 1980-х роках. Проте у книжці все ж визнавали, що саме «Хрущов зробив головне – вивів країну на шлях перетворень»⁵⁸².

Водночас період трансформацій у СРСР середини 1960 – середини 1980-х років у навчальному виданні пов’язували з постаттю очільника КПРС Леоніда Брежнєва (зовсім не згадуючи двох його наступників – Юрія Андропова та Костянтина Черненко), який «сконцентрував свої зусилля на спробах зберегти свою владу і, за можливістю, повернутися до довоєнної радянської політичної системи», хоча, на думку авторів, саме цей час радянської історії сформував серед загалу населення «життєвий оптимізм, їх впевненість у завтрашньому дні, симпатії до ідей соціалізму»⁵⁸³. Однак у виданні підтверджували, що до середини 1980-х років СРСР, включно з УРСР, опинився у ситуації, коли надалі забезпечувати високі темпи розвитку економіки на екстенсивній основі завдяки винятково кількісному підвищенню показників стало неможливим, що, врешті, спонукало нового комуністичного керівника М. Горбачова ініціювати реформи з «перебудови тогочасного суспільного ладу» із його демократизації. Хоч і в цьому випадку В. Фомін із колегами зауважували, що й надалі «в економіці зберігалася командо-адміністративна система управління, як і державна власність на засоби виробництва, а у суспільно-політичному житті – керівна роль комуністичної партії»⁵⁸⁴. Водночас як досягнення тогочасної політики у книжці все ж відзначали проведення на рубежі 1980–1990-х років 3-ї з’їзду народних депутатів СРСР, на якому, з-поміж іншого, у 1990 р. скасували конституційне положення про

⁵⁸¹ Там само. С. 41.

⁵⁸² Там само.

⁵⁸³ Там само. С. 42.

⁵⁸⁴ Там само. С. 43.

керівну в СРСР роль КПРС, що створило сприятливі умови для формування багатопартійності, а також відкритої та гострої критики радянської дійсності⁵⁸⁵. Остання особливо загострилася після аварії на ЧАЕС 26 квітня 1986 р. – наймасштабнішої техногенної катастрофи ХХ ст., унаслідок якої від радіоактивного забруднення постраждало 17 європейських країн, а «основний удар припав на Білорусь, Україну, Росію»⁵⁸⁶.

За таких обставин «незавершеність процесу демократизації в політичній галузі, певне відставання у науково-технічному розвитку, неможливість реформування централізованої планової економіки, падіння престижу комуністичної партії в суспільстві» на тлі активізації у радянських республіках міцних національних рухів, які дедалі частіше почали озвучувати ідею суверенітету – політичної незалежності та самостійності держави у внутрішній та зовнішній політиці – зрештою призвели 1991 р. до припинення існування СРСР та постанови на більшості пострадянських теренів СНД⁵⁸⁷.

Україні в цих подіях автори приділили не останню роль – саме українська сторона з новообраним президентом Леонідом Кравчуком поруч із російським Главою Держави Борисом Єльциним та тодішнім керівником білоруського парламенту Станіславом Шушкевичем (як учасники зустрічі в Біловезькій пуші 8–9 грудня 1991 р.) постала співініціаторкою юридичного припинення існування СРСР як суб'єкта міжнародного права та геополітичної реальності за одночасного створення СНД, що через кілька днів було затверджено білоруським, російським та українськими парламентами, а до кінця грудня 1991 р. до об'єднання приєдналась і більшість інших колишніх

⁵⁸⁵ Фамін В. М., Паноў С. В., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі, 1945–2005 гг. С. 44–45.

⁵⁸⁶ Там само. С. 85–86.

⁵⁸⁷ Там само. С. 115.

радянських республік⁵⁸⁸ (хоч у книжці не зазначили, що Україна все ж повноцінним членом СНД так і не стала). У будь-якому разі, характерним є те, що для білоруських авторів ліквідація СРСР та виникнення СНД не були одностайно позитивними процесами, які означали еволюцію дотеперішнього стану речей, оскільки їх «сприйняли у суспільстві неоднозначно, бо, з однієї сторони, розпад Радянського Союзу призвів до падіння рівня життя населення і до численних національних конфліктів у регіонах колишнього СРСР, з іншої сторони, він сприяв оформленню незалежності республік. Розпад СРСР і створення СНД породили у різних суспільних колах гострі суперечки про те, “хто винен”. Єдиного погляду у цьому питанні нема. На долі кожного громадянина ця подія відобразилася по-різному»⁵⁸⁹.

Український чинник, щоправда, часто поруч із російським, послідовно зображений у підручнику як традиційно близький для білорусів: чи то через підкріплену в Православній Церкві «єдність родинних східнослов'янських народів – білоруського, російського та українського, відновлену навіть в умовах порушених поміж них внаслідок розпаду СРСР зв'язків»⁵⁹⁰, чи то враховуючи тезу, що «Білорусь разом з Україною стали першими у світі державами, які добровільно відмовилися від володіння ядерною зброєю, ставши учасницями Міжнародного договору про нерозповсюдження ядерної зброї» (щоправда, забувши вказати й Казахстан)⁵⁹¹, а чи констатуючи, що зі середини 1990-х років пріоритетним напрямком і основою білоруської зовнішньої політики «стало відновлення на рівноправній та взаємовигідній основі зв'язків з державами, які раніше входили до складу СРСР, найперше з Росією та Україною», з

⁵⁸⁸ Там само. С. 121–122.

⁵⁸⁹ Фамін В. М., Паноў С. В., Ганушчанка Н. М. Гісторыя Беларусі, 1945–2005 гг. С. 122.

⁵⁹⁰ Там само. С. 137.

⁵⁹¹ Там само. С. 151.

якими, поруч із Казахстаном, із початку 2000-х років було заплановано поглиблювати економічну інтеграцію, свідченням чого стало підписання керівниками Республіки Білорусь, Казахстану, РФ та України у 2003 р. Заяви про формування Єдиного економічного простору⁵⁹² (щоправда, повноцінним членом і цього об'єднання Україна у підсумку так і не стала). Врешті, Україна поруч із РФ, Німеччиною, Польщею, Латвією, Литвою, Італією та Китаєм опинилася у підручнику серед списку провідних торговельно-економічних партнерів станом на час видання книжки у 2006 р.⁵⁹³.

Вищезгадані твердження В. Фомін із колегами повторювали й у підручнику, що побачив світ 2013 р. – цього разу для одинадцятикласників знову відновленої 11-класної школи. Прикметно, що однією з перших тез, із якої розпочинається книжка, є переконання, що взагалі увесь повоєнний розвиток людства в Європі та світі став можливим лише завдяки «самопожертві народів антигітлерівської коаліції, і перш за все братніх народів Радянського Союзу під час Великої Вітчизняної війни, які врятували народи світу від загрози фашизму»⁵⁹⁴. У дусі такого радянського «братерства» виконані й подальші параграфи підручника, присвячені історії СРСР (зокрема, його складових республік, серед них й України), як це зрештою було і в тексті зразка 2006 р. Водночас і визнавали, що для радянської суспільно-політичної системи протягом декількох десятиліть (і попри періодичні спроби її дещо демократизувати) характерним залишалося існування лише однієї КПРС, яка виконувала як політичні, так і адміністративні

⁵⁹² Фамін В., Паноў С., Ганушчанка Н. Гісторыя Беларусі, другая палова 1940-х гг. – пачатак ХХІ ст. С. 153.

⁵⁹³ Там само. С. 157.

⁵⁹⁴ Фамін В., Паноў С., Ганушчанка Н. Гісторыя Беларусі, другая палова 1940-х гг. – пачатак ХХІ ст.: вучэб. дапам. Для 11-га кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з беларус. мовай навучання / пад рэд. В. М. Фаміна. Мінск: Нацыянальны інстытут адукацыі, 2013. С. 5.

функції, та фактично скеровувала у відповідному руслі роботи всіх органів державної влади та громадських організацій⁵⁹⁵, хоча, мовляв, і попри це населення радянських республік «з надією дивилося у майбутнє і вірило, що воно залежить насамперед від добросовісної праці всіх та кожного»⁵⁹⁶. Втім, як відзначали автори видання, постійна ставка на винятково екстенсивні підходи у розвитку економіки (та ще й з командно-адміністративною системою керування нею) призвела до стагнації промисловості та сільського господарства, яка, поруч із ідеологічною кризою та ще й на тлі невдалих спроб реформування суспільно-політичної та економічної систем у СРСР під час «Перебудови», які їх не те, що не вирішили, а лише загострили, врешті активізували «відцентрові тенденції, і в результаті привели до розпаду радянської держави та спільного народногосподарського комплексу»⁵⁹⁷. Відтак, перед кожною з новопосталих на пострадянському просторі держав виникла «необхідність докорінної перебудови політичної системи, визначення стратегії і тактики соціально-економічних перетворень»⁵⁹⁸ та потреба «шукати свій вихід з економічної кризи початку 1990-х рр. в умовах переходу від командно-адміністративної системи керування народним господарством до ринкової економіки»⁵⁹⁹ із паралельним становленням «національної державності із дієвою політичною системою, яка ґрунтувалася на принципі поділу влади»⁶⁰⁰.

У контексті пострадянського періоду Україна вже як незалежна держава зображена у навчальному виданні як одна з найбільш пріоритетних напрямків зовнішньої політики Республіки

⁵⁹⁵ Там само. С. 19.

⁵⁹⁶ Там само. С. 24.

⁵⁹⁷ Там само. С. 85–86.

⁵⁹⁸ Там само. С. 118.

⁵⁹⁹ Там само. С. 120.

⁶⁰⁰ Там само. С. 132.

Білорусь ще зі середини 1990-х років, із якою розбудовувалися відносини «на рівноправній та взаємовигідній основі»⁶⁰¹ як сусідніх держав-співзасновниць ООН, які після 1991 р. добровільно погодилися на статус без'ядерних держав, навіть в умовах, коли «ядерні держави не представили неядерним країнам безумовних гарантій їх безпеки, суверенітету і територіальної цілісності»⁶⁰², а також ключових торговельно-економічних партнерів⁶⁰³.

Прикметно, що одним із чинників, який, на думку В. Фоміна та колег, також сприяв збереженню тісних контактів між колишніми радянськими республіками в нових умовах, головно між білоруською, російською та українською сторонами (а відтак – «зміцненню єдності родинних східнослов'янських народів ... та відновленню порушених між ними через розпад СРСР зв'язків») була мережа церков Московського патріархату, діяльність яких зорієнтована на посилення такої «єдності» (вона постала такою, яка, мовляв, «забезпечує суверенітет цих держав [РФ, Білорусі та України – П. А.]», особливо активізувалася після 2009 р., коли Російську Православну Церкву очолив патріарх Московський Кіріл (Гундяєв)⁶⁰⁴.

Водночас (і це, вочевидь, певний реверанс на тлі «охолодження» російсько-білоруських відносин на початку 2010-х років) у підручнику відзначали, що у 2009 р. Білорусь, поруч із Україною, Грузією, Вірменією та Азербайджаном долучилися до ініціативи ЄС «Східне партнерство», що засвідчило, що і у відносин пострадянських держав «з країнами Заходу та Євросоюзом є необмежений потенціал, який може бути реалізований на основі визнання взаємних інтересів на всьому

⁶⁰¹ Фамін В., Паноў С., Ганушчанка Н. Гісторыя Беларусі, другая палова 1940-х гг. – пачатак XXI ст. С. 167.

⁶⁰² Там само. С. 164–165.

⁶⁰³ Там само. С. 175.

⁶⁰⁴ Там само. С. 143.

загальноєвропейському просторі, перш за все в економічній сфері»⁶⁰⁵. Ба більше – ще у 2013 р. білоруські автори могли вільно констатувати, що зі середини 1990-х років Білорусь (як і Україна) долучилася до програми НАТО «Партнерство заради миру», яка «зорієнтована на створення партнерства як постійного елементу структури європейської безпеки», а сама білоруська сторона «виходить з того, що ні одна з держав, в тому числі країни НАТО ... не є потенційним противником» та «не виступає проти включення до НАТО нових членів, в тому числі наших сусідів»⁶⁰⁶.

Тим часом у 2006 р. за загальною редакцією Генадія Космача побачив світ і підручник зі всесвітньої історії для білоруських десятикласників (у межах тодішньої 12-річної школи). Характеризуючи повоєнні трансформації в СРСР, зокрема у Радянській Україні, автори книжки констатували, що вони відбувалися «після перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», однак не ідеалізували і радянську політичну систему. Ба, навіть навпаки, визнавали, що попри те, що у тодішнього суспільства після війни «з'явилися сподівання на краще життя та демократизацію політичного ладу, однак партійне керівництво, у руках якого перебувала вся повнота влади, не пішло на реформування політичного режиму», а на початку 1950-х років «звеличування особи Сталіна досягнуло свого апогею»⁶⁰⁷.

Епоха М. Хрущова протрактована у підручнику як «відлига» із курсом на демократизацію суспільного життя, зокрема десталінізацією – критикою культу особи,

⁶⁰⁵ Там само. С. 171.

⁶⁰⁶ Там само. С. 172.

⁶⁰⁷ Космач Г., Лазько Р., Тугай У. Сусветная гісторыя навейшага часу, 1945–2005 гг.: вучэб. дапам. для 10-га кл. устаноў, якія забяспечваюць атрыманне агул. сярэд. адукацыі, з бел. мовай навучання з 12-гадовым тэрмінам навучання / пад рэд. Г. А. Космача; пер. з рус. мовы А. В. Скарахода. 2-е выд. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2006. С. 88.

реабілітацією – відновленням прав невинно репресованих та цілих народів, депортованих у часи правління Й. Сталіна, появою покоління «шістдесятників» – «людей, які виступали за демократизацію радянського суспільно-політичного ладу», та дисидентів – «членів суспільства, які думали по-іншому і виступали проти правління КПРС»⁶⁰⁸, але загалом, на думку авторів видання, така політика проводилася у певних межах, щоб не скомпрометувати партійних лідерів та радянську суспільно-політичну систему, а сам М. Хрущов ніколи і не ставив на порядок денний питання докорінного реформування соціалістичного ладу, а попри критику культу особи Й. Сталіна, надалі були присутні і контроль держави над суспільним життям, і державна власність на засоби виробництва, і марксистсько-ленінська ідеологія⁶⁰⁹. Водночас характерно, що у підручнику не без певного радянського пафосу та ностальгії зазначали, що, мовляв, і за таких обставин «практично весь радянський народ підтримував політику КПРС. Радянські люди щиро вірили в можливість побудови комуністичного суспільства і вважали радянський соціалістичний лад найпередовішим у світі. Це давало людині впевненість у завтрашньому дні, адже в СРСР не було безробіття, існувала розгалужена система соціального забезпечення, включаючи безкоштовну освіту та медичне обслуговування, система відпочинку населення. Радянські люди по праву пишалися великими досягненнями СРСР у галузі науки, освіти і культури»⁶¹⁰.

Окрім того, навіть після приходу до влади 1964 р. Л. Брежнєва, який поступово згорнув політику десталінізації, а до кінця 1970-х рр. «проявилися елементи застою у громадсько-політичному житті СРСР», на думку Г. Космача та його колег, «для

⁶⁰⁸ Космач Г., Лазько Р., Тугай У. Сусветная гісторыя навейшага часу, 1945–2005 гг. С. 101–102.

⁶⁰⁹ Там само. С. 88.

⁶¹⁰ Там само.

радянського суспільства були характерними оптимізм, привабливість ідей соціалізму, соціальна справедливість, співпраця між радянськими республіками»⁶¹¹. Втім у підручнику були змушені визнати, що до середини 1980-х років у СРСР окреслився спад не лише в суспільно-політичному, але й економічному житті, що не могли подолати наступники Л. Брежнєва ні Ю. Андропов (характерно, що у книжці цього колишнього багаторічного очільника КДБ СРСР окреслили «людиною незвичайного розуму»), який безуспішно хотів вивести СРСР із кризи введенням жорсткого порядку, зміцненням дисципліни, боротьбою з порушенням законів, ні К. Черненко, який очолив КПРС уже у важкому стані, призвівши хіба що ще до більшого «застою»⁶¹².

Як відзначено у виданні, черговою спробою вийти з кризової ситуації мали стати реформи, ініційовані керівником КПРС у 1985–1991 рр. М. Горбачовим у руслі політики «Перебудови», зокрема характеризованими політикою гласності, відкритою критикою сталінізму та загальною демократизацією в СРСР, на тлі якої сформувалася й багатопартійність. Однак, як відзначили у книжці, насправді вкотре йшлося про насправді намагання збереження старої адміністративно-командної системи (або принаймні нерозуміння, як саме її потрібно трансформувати⁶¹³), що разом із «нерішучістю та помилками М. С. Горбачова призвело до того, що реформи виявилися неефективними, та врешті спровокували руйнацію радянської суспільно-політичної системи, що стало однією з причин розпаду СРСР»⁶¹⁴. Ще одним ударом і по радянській економіці (і без того на той момент ослабленій), і по рівню довіри суспільства до влади, на думку Г. Космача та його колег, стала трагедія на ЧАЕС 26 квітня 1986 р., за якої «керівництво КПРС певний час тримало в

⁶¹¹ Там само. С. 89.

⁶¹² Там само. С. 126–127.

⁶¹³ Там само. С. 129.

⁶¹⁴ Там само. С. 89.

секреті масштаби катастрофи і її наслідки, що відіграло фатальну роль у долі сотень тисяч людей»⁶¹⁵.

У контексті розпаду СРСР активно згадується й Україна, яка спочатку, поруч із іншими радянськими республіками, прийняла закон про суверенітет, «який робив її фактично незалежними від Москви» (в той час, як Литва, Латвія та Естонія взагалі заявили про вихід зі складу СРСР), а у грудні 1991 р. керівництво України поруч із очільниками Росії та Білорусі безпосередньо долучилися до припинення існування СРСР та утворення СНД (хоч, і це прозвучало у підручнику з певною претензійністю, зробили це без особистої участі партійного очільника М. Горбачова)⁶¹⁶. Врешті як мінімум двозначне (якщо не негативне) ставлення авторського колективу до факту розпаду СРСР прочитується з абзацу, у якому стверджено, що і сьогодні Біловезька угода та її наслідки оцінюються від переконання, що йдеться про те, що «сталася найбільша трагедія радянської історії, оскільки перестала існувати велика держава, яку протягом кількох десятиліть створював і відбудовував багатонаціональний радянський народ», до тези, що «розпад СРСР був цілком закономірним, оскільки Союз не міг існувати в тому вигляді, в якому він був створений у 1922 році і не було можливості підписати новий Союзний договір», хоч у будь-якому разі фактом залишилося те, що після подій кінця 1991 р., як відзначали у книжці, «у різних регіонах СНД почався період гострих конфліктів»⁶¹⁷.

А поміж тим, як підсумовували у підручнику, після грудня 1991 р. усі колишні радянські республіки, зокрема Україна, таки встали на шлях самостійного розвитку, і в таких нових, уже пострадянських, умовах «перед ними відкривалися

⁶¹⁵ Космач Г., Лазько Р., Тугай У. Сусветная гісторыя навейшага часу, 1945–2005 гг. С. 129.

⁶¹⁶ Там само. С. 89.

⁶¹⁷ Там само. С. 133–134.

різні варіанти вирішення соціально-економічних і політичних проблем, однак основний керунок розвитку ... визначався рухом до постіндустріального суспільства, що на практиці означало радикальне технологічне переоснащення економіки з одночасною перебудовою її структури», для чого в найкоротші терміни (і з мінімальними втратами) необхідно було перейти до ринкової економіки⁶¹⁸.

Колектив авторів підручника 2009 р. для білоруських одинадцятикласників на чолі з Є. Новиком недвозначно констатував, що «Перебудова, розпочата для вдосконалення соціалізму, завершилася його знищенням»⁶¹⁹, а у Біловезькій пущі 8 грудня 1991 р. керівники Росії, Білорусі та України, денонсуючи договір 1922 р., чим фактично юридично оформлюючи завершення існування СРСР, робили це, мовляв, «ігноруючи волю своїх народів, виражену на загальносоюзному референдумі 17 березня 1991 р. ... остаточно знищивши велику і могутню державу [такою у книжці автори вважали СРСР – П. А.]»⁶²⁰. Йшлося про Всесоюзний референдум про збереження СРСР, під час якого справді майже 78 % підтримали його ідею, хоч Є. Новик із колегами забули загадати про, наприклад, Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., за результатами якого понад 90 % тих, хто проголосував, підтримав Акт проголошення незалежності.

Втім тенденційні, а моментами відверто пропагандистські в радянському стилі кліше для цього видання – почасти річ звична. Наприклад, описуючи геополітичні події ще 1939 р. напередодні Другої світової війни, Є. Новик із колективом

⁶¹⁸ Там само. С. 135.

⁶¹⁹ Новік Я., Качалаў І., Цяплова В. і інші. Гісторыя Беларусі, XIX – пачатак XXI ст.: вучэб. дапам. для 11-га кл. агульнаадукац. устаноў з беларус. мовай навучання / пад рэд. Я. К. Новіка. Мінск: Выд. Цэнтр БДУ, 2009. С. 196.

⁶²⁰ Там само. С. 195.

авторів відзначали, що німецько-радянський Договір про ненапад (Пакт Ріббентропа–Молотова) був із боку Москви винятково вимушеним кроком, щоб «виграти час для завершення заходів зі зміцнення обороноздатності країни, відвести загрозу створення єдиного антирадянського фронту» в умовах, коли Англія та Франція відмовилися від пропозиції СРСР створити систему колективної безпеки у Європі, натомість проводячи політику «примирення у відносинах з фашистською [саме такий термін вжито у книжці замість «нацистської» – П. А.] Німеччини», мовляв, такими діями «свідомо штовхаючи фашистів на Схід»⁶²¹. І хоч у виданні відзначали, що внаслідок підписання пакту й Німеччина «отримала свободу дій для поширення агресії проти країн Європи», але завдяки таємному додатковому протоколу, який визначав розподіл сфер впливу у Центральній-Східній Європі поміж німецькою та радянською сторонами, вдалося нібито й здійснити «акт історичної справедливості» спершу із включенням до СРСР Західної Білорусі та Західної України (унаслідок «визвольного походу Червоної армії»), а згодом – і країн Балтії⁶²². Принагідно відзначимо, що схожі тези висловлювалися й у посібнику з повного курсу історії Білорусі, призначеного для старшокласників та абітурієнтів, що вийшов у 2005 р. у співавторстві Юрія Казакова, Павла Лойка та інших, де стверджували, що і таємний протол-додаток до Пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р. між СРСР та Німеччиною, і підписаний між ними ж через місяць Договір про дружбу та кордон від 28 вересня 1939 р. «об'єктивно відновлювали національно-територіальну цілісність білоруського та українського народів, порушену умовами Ризького договору 1921 р., хоч і порушували загальновизнані норми міжнародного права», а Червону армію, яка «17 вересня 1939 р. ...

⁶²¹ Новік Я., Качалаў І., Цяплова В. і інші. Гісторыя Беларусі, XIX – пачатак ХХІ ст. С. 149–150.

⁶²² Там само. С. 150.

розпочала визвольний похід в Західну Білорусь та Західну Україну ... населення зустрічало як рятівників, з надією, хлібом-сіллю»⁶²³.

Однак, повертаючись до підручника авторства Є. Новика та його колег, і в пострадянських умовах Україна щодо Білорусі зображена як одна зі сусідніх держав, з якою немає територіальних суперечок, як ще одна держава, яка, як і білоруська сторона, у 1990-х роках добровільно перейшла у статус без'ядерних держав, відмовившись від власного ядерного арсеналу⁶²⁴, а також ще одна держава із реноме країн-співзасновниць ООН, яка, як і Білорусь, свого часу була удостоєна такого статусу, хоч у виданні визнавали, що сталося це і через «внесок народу України у перемогу над Німеччиною» у роки Другої світової війни, але й також за «бажанням політичного керівництва СРСР мати більше голосів у цій міжнародній організації»⁶²⁵.

Подібно й у курсі лекцій для білоруської вищої школи, зокрема студентів історичних факультетів, що вийшов 2002 р. у підготовці П. Бригадіна і колективу авторів, зазначали, що Білорусь поруч із Україною та Казахстаном у 1990-х роках напрацьовувала міжнародно-правову базу переходу до статусу без'ядерних та нейтральних держав. Зокрема, простежувалося, що ще 23 лютого 1992 р. США, Росія, Україна, Білорусь та Казахстан підписали Лісабонський протокол до Договору між СРСР та США про скорочення стратегічних наступальних озброєнь, згідно з яким три останні держави брали на себе зобов'язання ліквідувати або передати Росії всі стратегічні ядерні

⁶²³ Козаков Ю., Лойко П., Ходин С. и др. История Беларуси: полный курс: пособие для старшеклассников и поступающих в вузы / под. ред. проф. О. Яновского и доц. А. Кохановского. Минск: ЧУП «Изд-во Юнипресс», 2005. С. 298.

⁶²⁴ Новік Я., Качалаў І., Цяплова В. і інші. Гісторыя Беларусі, XIX – пачатак XXI ст... С. 205–206.

⁶²⁵ Там само. С. 183.

боєголовки. Водночас 6 липня 1992 р. Україна і 8 держав СНД (серед них – й Білорусь) підтвердили, що підтримують участь Росії у договорі про нерозповсюдження ядерної зброї як держави-володарки колись радянської ядерної зброї, чим, фактично, «юридично вирішили питання про правонаступництво [СРСР – П. А.], і Російська Федерація стала єдиною власницею ядерної зброї»⁶²⁶. Україну, поруч із РФ та Польщею, білоруські автори зобразили як найбільшого торговельного партнера Республіки Білорусь у 1990-х роках.

Схожі думки щодо білорусько-українських відносин у пост-радянську добу окреслені в посібнику авторства В. Снапковського, у якому Україна, поруч із Росією, ЄС, СНД, «глобальним Півднем» та США, згадана як основний пріоритетний напрямок сучасної зовнішньої політики Республіки Білорусь, як один із її ключових торговельних партнерів, а також сусідньої держави зі «значним політичним, економічним та культурним потенціалом, використання якого вигідне для Республіки Білорусь в процесах поглиблення двосторонньої та багатосторонньої співпраці»⁶²⁷ (принаймні, так виглядало станом на 2013 р., коли посібник побачив світ). Ба більше, саме Українська держава і США згадані у книжці як перші держави світу, які загалом визнали наприкінці грудня 1991 р. незалежність Білорусі та встановили з нею дипломатичні відносини⁶²⁸, а 1 червня 1992 р. Україна стала, як відзначав В. Снапковський, ще й першою державою, яка безпосередньо відкрила своє дипломатичне представництво в Республіці Білорусь⁶²⁹. Окрім того, Україна названа і серед держав, які ще з 1990-х років послідовно

⁶²⁶ Брыгадзин П. И., Ладисеу У. Ф., Зялински. П. И. [і інш.]. Гісторыя Беларусі: у 2 ч. Ч. 2. С. 593–594.

⁶²⁷ Снапковский В. Е. История внешней политики Беларуси. С. 407, 416.

⁶²⁸ Там само. С. 407.

⁶²⁹ Там само. С. 459.

підтримували білоруську ініціативу зі створення у Централь-но-Східній Європі без'ядерної зони⁶³⁰.

Зрештою, в одному з найновіших на сьогодні підручників із модерної історії Білорусі О. Касовіча, А. Солов'янова та їх-ніх колег причини припинення існування СРСР – «грубі помилки політичного керівництва країни, внутрішня боротьба за владу між М. С. Горбачовим і Б. М. Єльциним, зростання націоналістичних настроїв і небажання окремих республік підкорятися центру, непродумані і тому невдалі економічні реформи, а також пряма зацікавленість західних держав в ослабленні і ліквідації Радянського Союзу», до того ж цього разу абсолютно безальтернативно констатувалося, що розпад СРСР був «найбільшою геополітичною катастрофою XX століття, яка призвела до численних збройних конфліктів між колишніми братніми радянськими республіками, кровопролитних громадянських війн, руйнування цілих виробництв і сільського господарства, появи тіньової економіки та організованої злочинності, демографічних проблем і бідності ... наслідки чого долалися понад десятиліття»⁶³¹. Вочевидь, у цьому випадку вже далася взнаки політична кон'юнктура, яка настала після сумнозвісних подій серпня 2020 р., пов'язаних із придушенням протестів, зорієнтованих як проти незаконно обраного на президентських виборах 9 серпня 2020 р. О. Лукашенка, який вирішив вкотре узурпувати владу в Білорусі, так і проти його проросійського курсу.

Характеризуючи зовнішню політику Республіки Білорусь станом на початок 2020-х років, колектив авторів відзначав, що білоруська сторона «виходить з принципів незастосування сили або загрози силою, мирного вирішення спорів ... дотримується єдиних підходів до розвитку відносин з усіма іноземними

⁶³⁰ Там само. С. 410.

⁶³¹ Касовіч А., Барабаш Н., Корзюк А. і інші. Гісторыя Беларусі, XIX – пачатак XXI ст. С. 42.

партнерами, як на Сході, так і на Заході ... міжнародний діалог на принципах добросусідства, миру, рівноправності та взаємоповаги, невтручання у внутрішні справи інших держав», і хоч левову частку склали пасажі, присвячені білорусько-російській співпраці та участі Білорусі в рамках Організації договору про колективну безпеку, однак у виданні міститься й переконання, що Білорусі «важливі взаємовигідна співпраця з народами України, Польщі, Литви, Латвії як з історичними сусідами, близькими за менталітетом, історією і навіть за міжлюдськими, свояцькими зв'язками, які є важливими партнерами в регіоні, потенціал співпраці з якими далеко не вичерпаний»⁶³². Врешті, відзначаючи той факт, що у ХХІ ст. Мінськ уже неодноразово ставав міжнародним майданчиком, «на якому обмірковувалися та пропонувалися шляхи вирішення складних світових та регіональних проблем», О. Касовіч із партнерами наголошували, що саме білоруська столиця стала місцем підписання Мінських угод – «міжнародно визнаної основи врегулювання конфлікту в Україні» (так у книжці названо війну, яку розпочала ще 2014 р. РФ проти Української держави) та локацією регулярного проведення засідань Тристоронньої контактної групи «Україна–Росія–ОБСЄ» із мирного врегулювання ситуації на Сході України⁶³³.

На відміну від російських істориків, які одразу ж із початком російського повномасштабного вторгнення до України 24 лютого 2022 р. оперативно почали вносити зміни й у гуманітарні навчальні видання (що, зрештою, відбувалося й після окупації Криму та частини українського Донбасу після 2014 р.)⁶³⁴, у білоруській дидактиці історії ці зміни поки що є

⁶³² Касовіч А., Барабаш Н., Корзюк А. і інші. Гісторыя Беларусі, ХІХ – пачатак ХХІ ст. С. 144.

⁶³³ Там само. С. 145.

⁶³⁴ Дет. див. Удод О. А. (кер.), Віднянський С. В. та ін. Російські підручники з історії: школа ненависті і ворожнечі. Аналітична записка / відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2023. 57 с.

помітно інертнішими щодо оцінок сучасних процесів та й переглядів минулих і створення нових підручників і посібників з історії з 2022 р. чисельно не відбулося.

Однак виняток (досить вагомий) у цьому контексті становить хіба що навчальний посібник для білоруських дев'яти- та одинадцятикласників, присвячений історії Другої світової війни та участі у ній СРСР (а у виданні це із радянським пафосом назвали «Великою Вітчизняною війною радянського народу»), що вийшов у світ 2022 р. за загальною редакцією Олександра Ковалені. Формально, на перший погляд, навчальне видання справді стосується винятково подій 80-літньої давності. Хоча насправді (бо ж не випадково книжка з'явилася якраз на тлі розгортання російської військової агресії) вочевидь його метою було донести сучасним юним білорусам, на прикладі подій минулого, необхідне для сучасної білоруської влади – відвертого союзника Росії у теперішній війні проти України – бачення й сучасної геополітики, зокрема щодо Української держави та країн Заходу.

Чи не з цим пов'язаний той факт, що розпочинається посібник власне з уривку виступу самопроголошеного Президента Республіки Білорусь О. Лукашенка під час церемонії покладання вінків до монументу Перемоги 9 травня 2022 р., де він відзначав «горе і смерть, які принесли світу гітлерівські кати», наголошуючи, що «нас, білорусів, росіян, українців вони хотіли стерти з лиця землі, а разом з нами – євреїв, циганів, татарів та, на їхню думку, інших “недолюдей”»⁶³⁵. Твердження виглядало би цілком справедливим, якби очільник Білорусі вказав на той факт, що просто в час його виступу російські війська вже третій місяць поспіль запускали ракети по мирних

⁶³⁵ Коваленя А. А. [і інш.]. Вялікая Айчынная вайна савецкага народа (у кантэксце Другой сусветнай вайны): вучэб. дапам. для 9 (11) кл. устаноў агул. сярэд. адукацыі з бел. мовай навучання / пад рэд. А. А. Ковалені. Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2022. С. 5.

невійськових об'єктах в Україні, залишили після свого відходу з Київщини, Чернігівщини та Сумщини пограбовані й заміновані помешкання та масові вбивства цивільних осіб, продовжуючи численні військові злочини й на надалі окупованих територіях України, але про це він волів жодним чином не згадувати.

Натомість у передмові автори видання не забули у звичному для насамперед російської та проросійської історіографії стилі ледь не зі жalem зауважити, що сьогодні «історія Великої Вітчизняної війни залишається фронтом гострої ідеологічної та інформаційного-психологічної боротьби», до того ж «робляться спроби переглянути її результати, свідомо викривити картину війн, особливо фальсифікуючи обвинувачення СРСР у розв'язанні Другої світової війни»⁶³⁶. Виявляється, що ґрунтування на беззаперечних фактах співпраці нацистської Німеччини та Радянського Союзу напередодні Другої світової війни та, зокрема, співескалація СРСР початку глобального військового протистояння шляхом нападу на Польщу, а пізніше на країни Балтії, на думку авторів посібника, ніщо інше, як «ставлення під сумнів найсвятішого – значення перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні»⁶³⁷. Останню у виданні визначали як «справедливу визвольну війну народів СРСР проти нацистської Німеччини та її сателітів, складову частину Другої світової війни»⁶³⁸.

А от щодо теперішньої російсько-української повномасштабної війни, спричиненої правонаступницею СРСР РФ проти іншої незалежної держави, у виданні воліли не згадувати, лише дуже загально відзначивши, що і сьогодні «людство не відмовилося від війни як способу вирішення міждержавних проблем ... локальні конфлікти спалахують у різних регіонах

⁶³⁶ Каваленя А. А. [і інш.]. Вялікая Айчынная вайна савецкага народа... С. 6.

⁶³⁷ Там само. С. 6.

⁶³⁸ Там само. С. 9.

планети і у XXI ст. ... Останнім часом багато зроблено для досягнення злагоди між країнами та народами, але ситуація у світі залишається складною ... Людство не застраховане від можливості початку нової світової війни»⁶³⁹. Але як у посібнику заперечувався факт співпричетності СРСР до розпалювання Другої світової війни, так і взагалі не згадувалось те, що, ймовірно, саме союзна для Білорусі РФ може цілком стати співвинною у розгортанні третього глобального військового протистояння.

Тим часом, описуючи переддень Другої світової війни, О. Каваленя з колегами вже у звичній і для своїх попередників – авторів навчальних видань з історії – формі стверджували, що у той час, коли наприкінці 1930-х років СРСР «продовжував застосовувати кроки, аби залучити уряди Великобританії та Франції до створення системи колективної безпеки у Європі», ці дві держави не лише «умиротворювали» нацистську Німеччину, а, мовляв, підштовхували її до збройного конфлікту з СРСР. У таких умовах останній, начебто, і вирішив піти на переговори з офіційним Берліном, які у підсумку завершилися підписанням 23 серпня 1939 р. Договору про ненапад із таємним додатковим протоколом, які, врешті, «допомогли відсунути на захід [радянський – П. А.] кордон, розколоти коаліції країн “осі”, бо Японія протрактувала угоду як зраду Німеччини і відмовилася від планів нападу на СРСР, що значною мірою знизило для нього вірогідність війни на два фронти»⁶⁴⁰.

Виправдовували на сторінках видання й вторгнення Червоної армії до Польщі: мовляв, у перші дні вересня 1939 р., «попри численні спроби німецької сторони змусити СРСР вступити у війну, радянський уряд всіляко демонстрував стриманість і лише 17 вересня 1939 р. військо Червоної армії перейшло кордон польської держави і почало похід у Західну

⁶³⁹ Там само. С. 6–7.

⁶⁴⁰ Там само. С. 22.

Білорусь та Західну Україну ... коли уряд Польщі вже покинув Варшаву»⁶⁴¹. Та й місцеве білоруське та українське населення, за твердженням авторів видання, «зі захопленням вітало Червону армію», а відтак «активно допомагало її воїнам, створюючи партизанські загони і самостійно визволяючи населені пункти»⁶⁴². Ба більше, й німецько-радянський Договір про дружбу і кордон від 28 вересня 1939 р. виправдовувався у виданні тим, що закладена у ньому демаркаційна лінія по річках Нарва, Західний Буг та Сян «в основному співпадала з “лінією Керзона”, яка у свій час була визнана Великобританією та Францією»⁶⁴³. Зрештою, у виданні не приховували, що «возз'єднання західних земель Білорусі та України з СРСР», окрім ідеологічного аспекту, покращило геополітичне, військово-економічне та стратегічне значення самого Радянського Союзу, адже в результаті «більш ніж на 250 кілометрів відсунулася західна межа [СРСР – П. А.], що було важливим чинником зміцнення безпеки країни»⁶⁴⁴.

Водночас, хоч у посібнику й визнавали факт, що серед населення західних регіонів України та Білорусі (а пізніше – й країнах Балтії) була та частина, яка не сприймала радянську владу, у цьому контексті автори обмежилися лише загальним твердженням про розгортання на цих теренах антирадянського руху і, відповідно, заувагою, що «ще до початку нацистської окупації литовські, латвійські, естонські, українські і польські національні сили створили широку мережу нелегальних організацій, які вели боротьбу проти радянських органів влади та партійних активістів»⁶⁴⁵.

⁶⁴¹ Каваленя А. А. [і інш.]. Вялікая Айчынная вайна савецкага народа... С. 28.

⁶⁴² Там само. С. 30.

⁶⁴³ Там само.

⁶⁴⁴ Там само. С. 42.

⁶⁴⁵ Там само. С. 36.

Характерно, що, описуючи нацистський «новий порядок», встановлений на окупованих територіях, зокрема в Україні, білоруські історики (і тут, вочевидь, вже без теперішньої кон'юктури в Білорусі не обійшлося) акцентували й на тому, що для підтримки тамтешнього порядку створювалися «карні формування ... з числа українців, латвійців, естонців, литовців та інших народів Радянського Союзу», і «ці величезні військові поліцейські колабораціоністські сили брали участь у каральних операціях, виявленні та знищенні “політично небезпечних” осіб»⁶⁴⁶. Ба більше, у трагедії білоруського с. Хатинь, де 22 березня 1943 р., за твердженням авторів видання, заживо було спалено 149 осіб, із них – 76 дітей, у посібнику недвозначно звинувачували 118-й батальйон шуцманшафту, який «складався в основному з українців» та осіб із батальйону СС «Дирлевангер», «який відзначався нечуваною жорстокістю»⁶⁴⁷. Натомість боротьба українського національного підпілля проти нацистів у західних регіонах України проігнорована у книжці цілковито – мовляв, окрім радянських партизан проти націонал-соціалістичного режиму в регіоні боролися ще хіба що представники польського підпілля та Армії Крайової, які «мали на меті визволення Польщі і відновлення її у межах до вересня 1939 р.», хоч і щодо них білоруські історики мали неоднозначну оцінку, оскільки хоч «поляки вели боротьбу з німецькими агресорами, інколи і у співпраці з радянськими партизанами, у той же час мали місце й випадки збройних конфліктів між ними»⁶⁴⁸.

Втім лєвова частка згадок про Україну у книжці стосувалася радше перебігу бойових дій у 1941–1944 рр. (від нападу вермахту на терени Західної України чи Київської оборонної операції влітку–восени 1941 р. аж до вигнання нацистського

⁶⁴⁶ Там само. С. 99.

⁶⁴⁷ Там само. С. 102.

⁶⁴⁸ Там само. С. 138.

війська з України восени 1944 р. (у посібнику останнє фігурує однозначно як «визволення України» червоноармійцями))⁶⁴⁹ та позитивного зображення українства – прикметно, що лише того, яке підтримувало радянську владу, – з особливим розглядом діяльності в Україні радянського підпілля, зокрема участі останнього у «рейкових війнах», диверсіях у тилу Вермахту, безпосередньо у бойових діях із противником, партизанських рейдах⁶⁵⁰.

Врешті, вивисуючи радянський контекст Другої світової війни, білоруські автори констатували, що саме радянсько-німецький фронт «залишався головним фронтом Другої світової війни ... при максимально позитивній оцінці внеску союзників у розгром фашистської коаліції повага до історичної правди вимагає сказати, що доля Другої світової війни вирішувалася все ж у Росії, Україні та Білорусі, а не в африканській пустелі чи на тихоокеанських атолах»⁶⁵¹.

Жодним чином не применшуючи внеску в перемогу у війні народів, які проживали в СРСР, тим паче українського, варто відзначити, що у посібнику все ж, як виглядає, пріоритетним завданням було не розповісти білоруським старшокласникам про чин (і про жертвність) самих військовиків, а створити ідеалізований образ самого радянського керівництва та радянської військової потуги. Так, Червона армія за такої конфігурації постала неабиякою рятівницею та захисницею Європи та світу загалом, оскільки «не тільки визволила народи СРСР, але й врятувала від “коричневої чуми” країни Європи, Азії та Африки, дякуючи мужності бійців та командирів, таланту радянських воєначальників, саможертвності працівників тилу,

⁶⁴⁹ Див. напр.: Каваленя А. А. [і інш.]. Вялікая Айчынная вайна савецкага народа... С. 198.

⁶⁵⁰ Каваленя А. А. [і інш.]. Вялікая Айчынная вайна савецкага народа... С. 129–135.

⁶⁵¹ Там само. С. 184.

діям партизанів та підпільників та завдяки спільним зусиллям зі союзниками були зупинені та розбиті німецько-фашистські загарбники та японські мілітаристи»⁶⁵². Поміж тим О. Каваленя з колегами все ж визнавали й той факт, що внесок «народів Білорусі та України» у перемогу над Німеччиною таки був відзначений учасниками антигітлерівської коаліції, що спонукало запросити їхніх делегатів на установчу конференцію ООН у Сан-Франциско, і таким чином БРСР та УРСР опинилися серед держав-засновниць. Однак, як виглядає, ключовий меседж фінальної частини видання полягав навіть не в цьому (і знову не без впливу сучасної антизахідної кон'юктури в Білорусі) – на тлі тверджень про «масовий патріотизм, мужність, самовідданість, морально-політичну співдружність народів СРСР», які дозволили зробити так, щоб «радянський народ не скорився перед могутністю німецької військової машини, як це сталося зі західними державами, а вистояв, знайшов у собі сили, щоб переламати хід небаченої в історії боротьби, здобути остаточну перемогу», адже, мовляв, «оборона Вітчизни стала ідеєю, яка об'єднала радянське суспільство, це була праведна справа, радянський солдат зміг зберегти та проявити найкращі людські якості: природний розум, безстрашність та мужність, високу фізичну та військову підготовку, почуття дружби і братерства, самовідданість, стійкість, готовність долати надзвичайні виклики, які виявилися непосильними для інших»⁶⁵³. Врешті, поруч із аполегетикою радянської сторони у тексті видання був і досить промовистий та відвертий «випад» проти сторони американської: мовляв, саме США були «єдиною країною у світі, чия економіка вийшла з Другої світової війни значно зміцнілою, у роки війни на її території військові дії не велися, її національний дохід зріс більш, ніж удвічі, зросла середня заробітна плата, зросли споживчі видатки населення, фактично

⁶⁵² Там само.

⁶⁵³ Там само. С. 206.

зникло безробіття ... до кінця війни в США було зосереджено близько 70 % світових запасів золота ... тому після Другої світової війни в США закріпилася назва “хороша війна”»⁶⁵⁴.

Загалом, дидактичний доробок О. Кавалені та його колег є наочним прикладом того, як за допомогою нібито формально винятково історичного матеріалу можна створити відповідні установки для відображення сучасної геополітичної реальності (принаймні, необхідні для поточної державної верхівки в Республіці Білорусь).

Таким чином, серед етапів української минувшини XX–XXI ст., зображених у білоруських навчальних виданнях з історії, є й радянський період (який, як і у випадку з Російською імперією, для більшості і білоруських, і українських земель спільний часовим проміжком перебування в одній державі, навіть хоч і в статусах окремих радянських республік), у якому можна виділити й міжвоєнний проміжок (на більшості українських теренів тоді закріпилася радянська влада, за винятком західноукраїнських), Другу світову війну та повоєнний час, а також перші пострадянські дестиліття, протягом яких відбулося становлення України як самостійної та незалежної держави.

Спільним пасажем проаналізованих білоруських навчальних видань є переважно позитивне зображення більшовицького чинника у протистоянні з різними силами на просторі колишньої Російської імперії на рубежі 1910–1920-х років, серед останніх переважно згадуються білогвардійці та збройні сили щойно посталої після Першої світової війни Польщі і фактично ігноруються згадки про будь-які українські військові формування (а якщо про них і зазначено, то в негативній конотації), і у всякому разі саме радянська сторона трактується як чи не найконструктивніша у тодішніх умовах, якій, зрештою, вдалося зберегти владу на більшості української території, які

⁶⁵⁴ Каваленя А. А. [і інш.]. Вялікая Айчынная вайна савецкага народа... С. 206.

склали у підсумку радянську Україну, що стала складовою (і співзасновницею) СРСР.

Саме існування радянської системи у міжвоєнний час у білоруських дидактичних матеріалах оцінено двояко. З одного боку, більшість авторів відзначила формування в СРСР, зокрема в Радянській Україні, у зазначений період режиму та культу особи Й. Сталіна, супроводжуваний політичними репресіями та перетворенням КППС на, де-факто, виконавця функцій органів державної влади на тлі встановлення всепануючої державної марксистсько-ленінської ідеології. З іншого боку, у досліджених навчальних виданнях здебільшого позитивно оцінено радянську економічну політику 1920–1930-х років, і хоч почасті йшлося і про недоліки такої економічної політики у селах (неоплачувані “трудодні”, боротьба з “кулаками”), проте ні про Голодомор в Україні, ні про принаймні факти масового голоду в українських селах білоруські автори не згадували.

Водночас здійснюваний у підрадянській частині України (та й Білорусі) упродовж 1920-х років більшовиками «коренізація» у сфері освіти і культури білоруські автори протиставляли проводжуваний у міжвоєнній Польщі курс на колонізацію та репресії, «кульмінацією» яких стало відкриття 1934 р. концентраційного табору у Березі-Картузькій, де утримували політичних в'язнів.

Друга світова війна у досліджених виданнях відображена неоднозначно – як катастрофа для світової спільноти. Щоправда, у білоруських підручниках та посібниках є й виправдовування колаборації СРСР із нацистською Німеччиною безпосередньо перед війною і впродовж першого етапу військового протистояння у 1939–1941 рр. Значна частина реконструкції перебігу подій Другої світової війни, зокрема в Україні, стосується все ж періоду 1941–1945 рр., який у білоруській дидактичній літературі протрактований, як у радянській та російській історіографіях, Великою Вітчизняною війною. Врешті, поступовий

відхід Вермахту з України під тиском Червоної армії впродовж 1943–1944 рр. у досліджених білоруських навчальних виданнях оцінений як їхнє «визволення», а не окупація (як і впродовж 1944–1945 рр. держав Центрально-Східної Європи).

Повоєнний час в історії СРСР, зокрема Радянської України, у білоруських підручниках та посібниках, з одного боку, зображений як час спроб змін у суспільно-політичному житті (від кульмінації культу Й. Сталіна до його засудження та певної лібералізації в період Хрущовської відлиги, її згортання протягом брежнєвського «застою» та повернення до спроб демократизації радянської системи в час «Перебудови»). З іншого боку, загалом, на думку білоруських авторів, такі зміни проводилися обмежено, половинчасто, а тому саме задавнені і не вирішені по суті ідейна та політична кризи, посилені затяжними економічними проблемами, і спровокували колапс Радянського Союзу.

Щодо розпаду СРСР і появи СНД у білоруській навчальній літературі оцінки також відрізнялися. З одного боку, частина авторів трактували події осені–зими 1991 р. як чи не найбільшу геополітичну катастрофу ХХ ст., а підписантів Біловезької угоди 1991 р. – ледь не «зрадниками», які тоді радше боролися за владу, а не за незалежність своїх республік. З іншого боку, у багатьох виданнях стверджували, що, попри все, крах СРСР став насамперед закономірним явищем і результатом його внутрішніх суспільно-політичних та соціально-економічних проблем 1970–1990-х років.

У будь-якому разі вже незалежна Україна у 1990–2010-х роках для білоруських авторів – одозначно один із ключових та головних напрямків сучасної зовнішньої політики Республіки Білорусь. Водночас саме столиця Білорусі у найновіших підручниках та посібниках вказана як місце підписання Мінських угод та регулярного проведення засідань Тристоронньої контактної групи «Україна–Росія–ОБСЄ» із мирного врегулювання ситуації на Сході України.

З початком російського повномасштабного вторгнення до України, під час якого Республіка Білорусь фактично поставала союзником російського агресора, все ж на рівні білоруських дидактичних видань зміна оцінок щодо України виявилася значно інертнішою (навіть більше – практично відсутньою), на відміну від російських авторів. Лише навчальний посібник для білоруських дев'яти- та одинадцятикласників, присвячений Другій світовій війні (трактований вслід традиції СРСР «Великою Вітчизняною війною радянського народу»), що побачив світ 2022 р., за загальною редакцією О. Кавалені, містить односторонньо позитивні установки не так до радянської історичної спадщини, як щодо сучасної РФ та навпаки – негативні щодо сучасної України та західних держав.

Павло Артимішин